

Tóth G. Péter

Tárgyak, férgek, démonok

*Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok
a kora újkori Magyarországon*

1580 szeptemberétől 1581. január 3-ig David Reuss, Körmöcbánya segédlelkésze a környéken pusztító járvány apropóján tizenöt részből álló prédikációsorozatban emlékezett meg a pestis jeleiről. A prédikációkat 1581-ben jelentette meg orvosi témájú, de teológiai művében.¹ Reuss személye egyesítette a lelkész és az orvos társadalmi szerepvállalását. Önmagát – a kortársi gyakorlatnak megfelelően² – lelki orvosnak titulálta. Prédikációi – a teológiai tartalom ellenére – korának tudományos felismeréseit közvetítették a hívek felé.

Művében a pestis hat nevét határozta meg olvasmányai és az 1577-es járvány szimptomái alapján. A pestis (1.) a *vadász csapdája* (*laquem venantis vel venatoris*), mivel az ördög vadász, aki megsebzti a testet, az ember pedig üzött vad, akinek a testét széttroncsolja. 1571-ben áldozócsütörtök estéjén a Schülersbergen egy hadseregnyi fekete lovas vágatott keresztül. Ez volt az a pillanat, amikor a pestis kitört. A pestis (2.) *ártalmas pusztító járvány* (*pestis calamitatis vel perditionis*), mivel ez a „test nyálkás, váladékos romlása vagy pusztulása, városról városra, házról házra vándorol, amikor is mindenkit megfertőz.” Káros hatásai miatt az iskolákat be kell zárni, sérül a jószomszédi viszony, megbénul a kereskedelem, a bányákban leáll a termelés. A pestis (3.) *éjszakai rettegés* (*timor nocturnus*), mivel az orvosok szerint sokan a betegségtől való félelem miatt kapják el. A pestis (4.) *nappali démon* (*dämonium meridianum*), amely gyorsan öl, mint a nyíl és a testbe jutva a nemesebb szerveket támadja meg. Ha a bubók a fül mögött jelennek meg, akkor a pestis az agyvelőt roncsolja szét, ha a hónaljban jelentkeznek, akkor a szívet mérgezi; ha a combon jelentkeznek a dudorok, akkor a májat támadja. Ha csak az agyvelőt éri a pestis, akkor van remény a felépülésre; ha a szívet, akkor közel a vég; ha a májat, akkor pedig már remény sincs. A pestis (5.) a *sötétségben járkáló nyugtalanság* (*negotium perambulans in tenebris*), mivel a bubók a lelket izgatják fel, ezért nem szabad senki előtt eltitkolni. És végül a pestis (6.) *tömeges pusztulás*, mivel egy nap alatt annyian halhatnak meg, mint máskor havonta, és a régi családokat éppúgy elragadja, mint az újakat, szegényeket úgy, mint gazdagokat.³

¹ Reuss 1581/1582. Ismerteti Rákóczi 2004: 63–67; Rákóczi 1987. Reuss a prédikációkat később, 1586-ban Nagybányán is megismételte (Borsa 1965: 349.)

² Lásd Frankovith Gergely, Mélius Péter vagy Vásárhelyi Gergely példáját.

³ Rákóczi 2004: 63–67.

Reuss arra a következtetésre jut, hogy ez a fokozódó félelem és a félelemből következő megbetegedések a boszorkányok éjjeli tevékenységével vannak összefüggésben, akik az „ördög arái”, seprűkön és vasvillákon lovagolnak, és ártani tudnak a jóhiszemű embereknek. Reuss kifejti, hogy ezek csak éjfélig árthatnak és az egyetlen ellenszer a hit, az Isten ígéje, „az örök égi hamisíthatlan igazság”. A pestis szimptomáit meghatározva pedig arra a meggyőződésre jut, hogy jogos az Úr haragja, mert: felvetette fejét és terjed az eretnenség; a családokon belül dúl az erőszak; a szegények éheznek, mert éheztetik őket; rablás és gyilkosság jellemzi a mindennapokat; a kegyetlenségben sokan örömeiket lelik; földrengések, háborúk és járványok tizedelik az emberiséget. Végkövetkeztetése: az ördög szabadon grasszál, az embereket pedig ezért fekélyek borítják, akiket daganatokkal és más bőrbajokkal (*rachitis*, *abcessus*) jelölnék meg. Reuss szerint azonban kivételt képeznek saját városa és a bányavárosok lakói, akik dacolva a katolikus offenzívával, megtartották a lutheri tanítások tisztaságát, ezért az ő fejük felől elhárult a veszély.⁴

A Reuss munkáját méltató Rákóczi Katalin szerint a protestáns lelkészek értettek ahhoz, hogy „az egészségtan tanításait úgy közvetítsék, hogy az egyben a katolicizmus ellen vívott küzdelemben is fegyver és pajzs legyen” (*Wehr und Waffe*).⁵ Mint láttuk, Reuss a pestistől való megmenekülés sikerét használta fel arra, hogy egyrészt egyházát ellentámadásra készítse a katolikusokkal szemben, másrészt, hogy saját nyáját is lelkileg megtisztítsa, a boszorkányokat kiüldözze, az igaz vallástól eltévelyedőket visszafogadja.

A boszorkányság és a varázslás, de még a hétköznapi mágia tevékenységeinek és tárgyainak társadalmi szintű kárhoztatására (elbeszélői diabolizálása) a világi bíróságok intézményesített és normákkal szabályozott eljárásain túl az egyházak is vállalkoztak. A mágikus tevékenységek szisztematizálásával a kánonjogi normaszövegekben, az egyházi közösségek zsinati határozataiban ritkábban, a prédikátorok szerzői vállalkozásaiban viszont egyre gyakrabban találkozhatunk a 16. század közepétől. Nagyszébenben a szász evangélikusok zsinata például 1577-ben; Medgyesen pedig a magyar reformátusok zsinata 1595-ben hozott a mágikus tevékenységeket elítélő, a híveket fenyítő, egyházi kánonokat.⁶ Mégis, inkább a tekintélyen alapuló egyéni szerzői kezdeményezések voltak a nagyobb hatásúak.⁷

Annak, hogy az egyéni kezdeményezésre kidolgozott szisztémákból mennyit és hogyan építettek be az egyházi és a világi, társadalmat fegyelmező mechanizmusokba, nem csak a szerzőkre nézve volt tétje. A katolikus és protestáns prédikátorok egymásra licitálva vették sorra és lajstromozták a mágikus tárgyat vagy prédikálták ki a mágiával foglalkozókat, hogy saját egyházuk eredmé-

⁴ Rákóczi 2004: 63–67.

⁵ Rákóczi 2004: 63–67.

⁶ Fekete 1874: 478.

⁷ A boszorkányperek tárgyi bizonyítékairól és a hétköznapi mágia eszközkészletéről bővebben Tóth G. 2009.

nyességét propagálhassák. A „babonás” tevékenységekre vonatkozó motívumokat a szerzők a Szentírásból, azon belül is a *mózesi törvények*ből merítették. Ezek a prédikációk, de nevezhetjük őket szakértői történeteknek is, a teológiai problémát olykor valódi jogi környezetben is elhelyezték, hiszen a mózesi törvényekre a boszorkányperek vádbeszédeiben is hivatkozni kezdtek már a 16. század végén.⁸ Jellemző még, hogy sok prédikátor büntetőjogi szerepet is vállalt.⁹ Nem véletlen tehát, hogy a 16–17. században néhány büntetőjogi perbeszéd a prédikációkra, a prédikációk pedig a vádbeszédekre hasonlítottak.

A társadalmi válságokat jelző csodás esemény a kortársak szerint sokféle lehetett, ezeket „igaz” vagy „hamis” prófécia, jóslat, esetleg csoda formájában rögzítették. Idesorolták az üstökösök felbukkanását, a kettős napjelenségeket, a földrengéseket, a mennydörgést, a pusztító forgószeleket, a viharokat, az időjárás anomáliákat; a vér-, tej-, kő-, béka- és kígyóesőket, a halak csodás repülését; emberi testrészek, levágott fejek és végtagok égből hullását; emberi és állati szörnyek születését; monstrumok tömeges megjelenését. A gonosz és képviselőinek (démonok, ördögök, boszorkányok, gonosz emberek) tevékenységére utalhatott az is, ha pusztított a pestis, ha szárazság, majd éhínség tizedelte az embereket. Vad népek, lázadó parasztok kegyetlenkedéseiben is a démonikus erők elszabadulását látták. Ez a logika csak ott lehetett érvényes, ahol a társadalom levonta a tanulságot és az egyént, illetve a közösséget sújtó károk a gonosz jelenlétével magyarázta. Nyilvánvaló, hogy a társadalom aktív résztvevői még két lépést tettek: valakit boszorkánysággal gyanúsítottak, végül rendszabályokat foganatosítottak a gyanúsított ellen. Bizonyos társadalmakban ez boszorkányüldözéshez vezetett.¹⁰

PROBLÉMAFELVETÉS

A demonológiának éppúgy, mint az orvostudománynak érdekében állt meghatározni saját tárgyi bizonyítékainak körét, amennyiben a közösségeket nyugtalanító helyzetekben hatékony segítségére kívánt lenni a társadalomnak. A terápia megválasztása igényelte a kórkép leírását, az ok és okozati összefüggések feltárását, a helyes diagnózis felállítását, végül a kezelés protokolljának kialakítását.

Ehhez kapcsolódóan számtalan kérdés merült fel, amelyek a társadalom szinte minden tagját foglalkoztatták a kora újkori Európában, így Magyarországon is. Például lehet-e a démonok létezésére és a sátáni erők elszabadulására következtetni a mindennapi életben használatos tárgyak (fazekak, edények) megmozdulásából; és fordítva, ezeknek a tárgyaknak a megmagyarázhatatlan

⁸ Erről bővebben Tóth G. 2005.

⁹ Alvinczi Péter kassai prédikátor életéhez: Kemény 1910 és Milecz 1865: 203–205; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: 1. 3. A feketebátori prédikátor perbeli közbenjárásáról Schram 1970: I. 40–43, No. 15. és Kristóf 1998: függelék.

¹⁰ Paul Bohannan *Social Anthropology* (1963) című művéből a szillogizmus boszorkányságra vonatkoztatott példáját Gustav Jahoda (1975) nyomán idézi Pócs 1983: 136.

„viselkedése” utalhat-e a démonok, az ördögök vagy a Sátán létezésére, kísértéseire? Lehet-e a furcsa, „csodás”, különleges tünetekkel jellemzett betegséget, a boszorkányok tevékenységével magyarázni; és fordítva, a furcsa, „csodás” különleges tünetek bizonyítékai-e a boszorkányok tevékenységének? Képesek-e a démonok az emberekkel (főként) asszonyokkal fizikai, szexuális kapcsolatot teremteni, és ennek bizonyítékaként gyermekeket nemzeni; és fordítva, ha efféle gyermekek, monstrumok, szörnyszülöttek, emberi torzók születnek, akkor utalhatnak-e a Sátán közreműködésére? A Purgatóriumból visszajáró lelkek, kísértetek, élő halottak képesek-e tárgyi bizonyítékát adni e világi kísértéseiknek, jelenlétüknek; és fordítva, az e világi kísértések tárgyi bizonyítékai utalhatnak-e a Purgatórium létezésére vagy az élő halottak tevékenységére? Vannak-e jósjelei a végítélet bekövetkezésének vagy azok csak a biblikus hagyományokból, próféciákból ismertek; és fordítva, ha eszkatalogikus jelek tűnnek fel, azokat a végítélet bizonyítékaként kell-e értelmezni?

A legtöbb így feltett kérdés – melyet a mindennapi életvilágok mikroszintjén éppúgy megfogalmazhattak, mint a széles nyilvánosságot jelentő társadalmi makroszinten –, olyan formális szillogizmuson alapult, amely a jog, a teológia és az orvoslás normatív várákozásaiból tevődtek össze és formális követelményei a jog, a teológia és az orvoslás saját beteljesedési rendszerén keresztül jutottak érvényre. A válaszadás ugyancsak több szinten zajlott. A témát tudományosan vizsgáló tudósok egyrészt saját nyelvi rendszerükön belül maradtak, maguk között diskurálva vitatták meg a világ működését meghatározó fontos kérdéseket, másrészt tudományukat népszerűsítendő a köznéphez fordultak, hogy praktikus és hasznos tanácsokkal lássák el őket a túlélés érdekében. Az előbbi diskurzus eredményeit az orvosi, teológiai, fizikai „szakirodalom” közölte; utóbbit például a kalendáriumokban tették közzé. A kétféle irodalom, változatos módon és változó minőségben gyakorolt befolyást a társadalmi nyilvánosságra, közöttük pedig az átmenet és az átjárás zónája viszonylag széles volt. Tegyük kísérletet e formális logikán alapuló, a társadalmi válságtünetek tárgyi bizonyítékait (előjeleket, próféciákat, jóslatokat, csodákat) rendszerező tudományos szak-, illetve népszerűsítő irodalom bemutatására; vizsgáljuk meg vázlatosan az e témáról értekező széles körű európai vitairódalom kortárs magyarországi recepcióját.

A MÁGIKUS ÉS A TERMÉSZETI CSODÁK DIAGNÓZISIRODALMA

A csodás jelekről változatos műfajú szövegek tudósíthattak célközönségüknek megfelelően.¹¹ A kora újkori csodalátások műfajait a humanista szerzők Cicero *De divinatione* műve szerint határozták meg, elkülönítve a természetfeletti kinyilatkoztatásokat (*ostenta*), az előjeleket (*portenta*), a megnyilvánulá-

¹¹ Ennek magyarországi irodalmáról M. Zempléni 1974.

sokat (*monstra*) és a csodákat (*prodigia*).¹² Az 1520-as évek végén megjelenő, majd az 1550–1590 között megszorodó előjel- vagy csoda-antológiák szerzői azonban ennél változatosabb kategóriákat határoztak meg. Egyrészt azért, hogy elkülöníthessék a teológiai jellegű csodákat az orvosi és a természettudományos észleletektől, másrészt azért, hogy a történeti hagyományként fenntartott teológiai, orvosi példákat elkülöníthessék saját koruk megfigyeléseitől.¹³ Közülük kiemelkedik a Magyarországon is ismert vagy a magyarországi példákra is utaló német evangélikus Conrad (Wolffhart) Lycosthenes (1518–1561) és Jobus Fincelius (1526/30–1589); illetve a téma katolikus szakértőjének számító francia Pierre (Launay) Boaistuau (1500–1566)¹⁴ és az itáliai orvos Ulysses Aldrovandi (1522–1605) munkássága.¹⁵

Aldrovandi összegző munkáját alapul véve¹⁶ beszélhetünk az egyházak dogmatikus tanításait közvetítő csodákról (*miracula*), az ettől lényegileg eltérő természeti tüneményekről (*mirabilia*), a csodás jelekről (*prodigia*), az előrejelzésekről (*praesagus*) és a mondai alapú rejtélyekről (*mystica*). Műfaji szempontból is elkülönülnek a jelen észleletei (*observationes*) a múlt csodáit összegyűjtő történeti példáktól (*historica*).

A csodajeleket kizárólagosan gyűjtő antológiák mellett számos egyéb forrás is rögzíthette – akár napi szinten is – a múltból ismert, a hírből hallott vagy a megtapasztalt, látott csodaszerű jeleket. Az ördögi jelenésekkel, a kísértésekkel, a szellemjárásokkal vagy a boszorkányok e világi tevékenységével foglalkozó irodalom valósággal megszorodott a 16–17. században mind protestáns, mind katolikus

¹² Cicero, *De divinatione*, Liber prior XLII.93. Erre reflektál Szent Ágoston *Etymologiae* XI. 3. Minderről Ramos 1995: 226–227.

¹³ 1531 és 1600 között keletkezett előjel-antológiák: 1531: P. Vergilius, *De prodigiis*; 1532: Camerarius, *De Ostentis*; 1532: F. Nausea, *Liber Mirabilium*; 1552: Obsequens-Lycosthenes, *Prodigiorum Liber*; 1553: Peucerus, *Teratoscopia*; 1555: Frytschius, *Catalogus Prodigiorum* (I); 1556: Fincelius, *Wunderzeichen* (I); 1557: Lycosthenes, *prodigiorum ac ostentorum Chronicon*; 1557: Goltwurm, *Wunderzeichen*; 1559: Fincelius, *Wunderzeichen* (II); 1560: Boaistuau, *Histoires Prodigieuses*; 1561: A. Paré, *Des Monstres et Prodiges*; 1562: Fincelius, *Wunderzeichen* (III); 1563: Frytschius, *Catalogus Prodigiorum* (II); 1570: Sorbinus, *Tractatus de mostris*; 1575: C. Gemma, *Cosmocrítica*; 1585: M. C. Irenaeus, *De monstris*; 1591: A. Dubenus, *Catalogus Prodigiorum*; 1595: Weinrichius, *De ortu monstrorum*; 1595: J. Colerus, *Wunderwercken*; 1597: A. Angelus, *Wunderbuch*. Az 1600 és 1662 között működő csodaészlelők: C. Bauhinus, J. Landray, J–G Schenccius, J. Riolan, F. Licetus, J. Jonstonius, U. Aldrovandus, Stengelius, C. Schottus. Minderről részletesen: Ramos 1995: 228–229.

¹⁴ Pierre Boaistuau 1560-ban jelentette meg csodamegfigyeléseit *Histoires prodigieuses* címmel Párizsban. Észleleteit 1556 és 1560 között gyűjtötte, melyhez kommentárként felhasználta az antik auktorok, az egyházatyák démonokról értekező gondolatait, a skolasztikus és a humanista kommentárokat, valamint korának démontanait. Elsősorban Lycosthenes munkája inspirálta, tőle sok példát kompilált. Műve az emberi kegyetlenségek (kannibalizmus, élveboncolás, gyilkosságok) és a világéget hirdető égi jelek horrorisztikus példatára. Észleleteivel a Sátán hatalmának megerősödését vélte igazolni. (Ramos 1995: 233.)

¹⁵ Textológiai szempontból az előjel-antológiáknak három típusa alakult ki: 1. *Teratoscopia* 2. *Catalogum* 3. *Thaumatographia*. (Ramos 1995: 228–233.)

¹⁶ Aldrovandi munkájának értékelését lásd Czeizel – Sibelka Perleberg 1986.

oldalon.¹⁷ Ilyen csodahistóriákra bukkanhatunk a nyilvánosságnak szánt regionális és lokális (például városi) krónikákban; a személyes, de az emlékezetre méltó dolgokat rögzítő diáriumokban, naplókban; a modern műfajnak számító havi, heti újságokban, röplapokon; az egyházi propaganda és hitvitázó irodalomban; a kortárs látomásirodalomban; a prédikációkban; a hit tárgyi bizonyítékaival és ellenbizonyítékaival érvelő lelkészi vizsgatételekben, a lelki orvosló könyvekben és az orvosi észleletgyűjteményekben. E számtalan műfajú irodalomban a közös vonás az, hogy mindegyik vállalkozott legalább a jelek szimptomatikus leírására, kisebb részük pedig annak magyarázatára, okainak meghatározására is.¹⁸

A makrokozmikus jeleket tudós demonológusok, orvosok, természettudósok vették számba, írták le, majd csoportosították, katalogizálták. De így tettek az egyéni életutak mikrokozmosz „csodáival”, individuális epizódjaival is. Az angyali üdvözlés, a szeplőtelen fogantatás vagy a Krisztus születését jelző csillag „degenerált” ellenjeleiként sorra vették az ördögi látogatások eseteit; az emberekkel, asszonyokkal folytatott démoni kapcsolatokat; az ennek eredményeként keletkező szörny- és torzszülöttek példáit és a születésükre utaló üstökösök felbukkanását. Ezek az esetek felfűzhetőek voltak az Antikrisztus eljövételét hirdető apokaliptikus vízióirodalom és szöveg hagyomány nagyelbeszéléseire.¹⁹ A démonok tevékenységének középkori antológiái mellett azonban a kora újkor szerzők inkább a gonosz elszabadulásához vezető emberi tevékenységekre fókuszáltak. Ekkor jutottak nagyobb szerephez a boszorkányok és a varázslók is, és bontakoztak ki a boszorkányszombat-látomások diabolikus formái. Ennek megfelelően vált szükségessé a gonosz jelenlétére utaló nyomok és bűnjelek rögzítése, illetve a hatékony ellenakciók kidolgozása.²⁰

A gonosz jelenlétének katolikus (legtöbbször jezsuita vagy ferences) és protestáns (legtöbbször evangélikus) exemplum-irodalmának szerzői a lajstromozás mellett bőségesen foglalkoztak a lehetséges megoldásokkal, a gonosz elleni küzdelem „helyes” és „helytelen”, „igaz” és „hamis”, „jó” és „rossz” módjaival, az igaz prófécia felkarolásával és a hamis próféták elítélésével. A gonosz jelenlétének felfedezésével és az exorcizmus propagandisztikus használatával kimondatlanul az volt a célja mind a katolikus, mind pedig a protestáns egyházaknak, hogy a maguk karizmáját „felépítsék”, a másik fél hitelességét pedig lerombolják.²¹

A gonosz jelenlétét vizsgáló, számbavételező kortárs szakirodalom külön gyűjtötte az egyéni életvilágok mikrokozmoszát (lakóház, emberi test) fenyegető, megszálló *indicium*okat a makrokozmikus, a tömegeket, az egész emberiséget fenyegető jelektől. Az alábbiakban elsősorban az individuális epizódoknak a szel-

¹⁷ Az 1560–1630-as közötti évek európai nyugtalanságairól és Urbain Grandier Loudoni esetéről, mint fordulópontról Clark 1997: 401–422. Ugyanerről Pócs 2001: 142–144.

¹⁸ Gyakorlatilag minden itt felsorolt műfajú forrást és a fent említett szerzők munkáit átkutatva dolgozta fel Hans Harter egy 1533-as ördögi kísértetjárás teljes történetét (Harter 2005).

¹⁹ Ramos 1995: 239–241.

²⁰ Clark 1997: 371.

²¹ Az egyházak karizmatikus erejének az ördögűzésekkel történő demonstrációjáról, annak jogi és politikai idiómáiról Clark 1997: 579–581. A karizma jelentőségéről Clark 1997: 582–601.

lemek, visszajáró lelkek, démonok és boszorkányok tevékenységét jelölő tárgyi bizonyítékait vesszük sorra.

A HAJIGÁLÓDÓ TÁRGYAK PSEUDO-CSODÁI ÉS A PURGATÓRIUM KÉRDÉSE

Amennyiben a szillogizmuson alapuló alpremisszaként a tárgyak furcsa „viselkedését” mint olyan csodajelet vizsgáljuk, amely a mikrokozmosz világ (környezet, lakóház) megfertőződésére, megszállottságára utalt, a boszorkányperekben ennek az alábbi jegyzőkönyvezett eseteit és bűnjel bizonyítékait találhatjuk.

1629-ben Kolozsvárott, özvegy Szabó Andrásné Sára (alias Kerekes szüle) perének iratai között olvashatjuk Szász Bálintné Margit asszony vallomását, aki a boszorkány jelenlétét így észlelte:

„Az házunknál való *hajigálkodás* nyilvánvaló dolog, mert mint *kövel, szántó vassal és késsel is hajigálkodtak* és szúrtak, hol egyikünkhöz, hol másikünkhöz.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²²

1685-ben a Bornemisza Anna megbűvöltetése miatt Szamosújvárott vizsgálódó Buday Mihály és Pásztóhi György a gonosz és a boszorkányok jelenlétét az alábbi tanúvallomással is bizonyítottnak látta, amit megküldött Apafy Mihály erdélyi fejedelemnek. A gerlai nemes Bolgár Jánosné Csizmadia Anna hallotta Szabó Mártonnétól, aki Kerner Zachariást idézte, hogy

„... egykor csak meg nem ijedett maga is, mert az felesége nem volt otthon s úgy kezdettek feléje *holt szénnel hajigálni*.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²³

1694-ben Debrecenben Seres György tanú így vallott Gyarmathi Anna Horváth Istvánné ellen:

„A gyertya világánál – ugyan a szolgáló vette eszibe – magunk is láttuk, hogy a fejünk alatt levő párnán ember ganéj volt, a melyből feleségem a tűzbe takarván, egy *üres fazekat hozzáhajítottak*, azután *gyertyatartókat, kannákat is hajigáltak* hozzám.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²⁴

A legtöbb ehhez hasonlatos bűnjelet a tanúvallomásokban rögzítették, de olykor az ítéletszövegekben is felbukkant, mint önálló jogi kategória, nevesített vád. 1720-ban Debrecenben Sarkadi Judit ellen vádként fogalmazódott meg, hogy fenyegetőzése után a házakban hajigálódás történt:

²² Komáromy 1910: 93–99, No. 43.

²³ Herner 1988: 158.

²⁴ Komáromy 1910: 173–175, No. 141.

„Azután a házokban nagy hamar, *hajigálás esett*, minden edények helyekből kihányattak. Hogy megfogták, mindjárt elmúlt az házban a *hajigálás*.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

A nyilvánvaló és hitelesnek felfogott bizonyíték miatt az ügyész halálítéletet kért, az asszonyt megégették. Megállapítható az is, hogy gyakorlatilag minden példánk a protestáns (református és antitrinitárius) és a tanult/tanított/prédikált teológiai műveltséggel rendelkező városi környezetben került jegyzőkönyvezésre. Ahogy a hajigáló ördöghöz vágott teli tintásüveg látható foltot (bizonyosságot) hagyott Luther dolgozószobájának falán, úgy követői is sorra fedezték fel környezetükben a gonosz jelenlétét a tárgyak hajigálódásaiból.²⁵ Ez a csodás, de a reália műfajába tartozó történet a tárgyak furcsa „viselkedésével”, természetfeletti mozgásával illusztrálta a hely megszállottságát, az ördög, a Sátán jelenlétének tényét.²⁶ A Luther hatására kivirágzó, de a Luthertől függetlenül ismert alaptörténet Magyarországon is előfordult mind a demonológiai jellegű irodalomban, mind a boszorkányperekben. Sőt – majd mint látni fogjuk – a katolikus-protestáns hitviták egyik meghatározó kulcstörténete lett.

Bornemisza Péter evangélikus lelkész saját észleletein és példáin keresztül igazolta az ördög jelenlétét, az igaz evangélikus hit karizmatikus erejét. Ettől a vélt karizmatikus erőttől fűtve (a történetek szereplőinek jóváhagyása nélkül) adta ki nyomtatásban észleleteit, hogy korának „bűnös” szokásaira, Isten büntető kezére és az ördögök jelenlétére hívja fel a közvélemény figyelmét.²⁷ Bornemisza 1577 körül a Nyitra megyei nemes, Babindali Gergely úr házánál, Luther példájának megfelelően a gonosz jelenlétét vélte kiolvasni a tárgyak kísérteties megmozdulásából:

„Híttak vala engem Babindali házához, Nyitra vármegyébe: és ott hagyigálkodtak az gonosz lelkek. Estve vacsora előtt, ül vala mellettem egy szolgabíró, ki hozzám képest jütt volt oda: *azt úgy agyítá, hogy ottan betörik az feje, egyebeket is hagyigált*, énmeltem is *ütötte az falt*, de csak ruhámat sem illette: míg ott voltam szép dicséreteket és könyörgőseket mondtam, és írva náluk hagytam az könyörgő imádságot, hogy az szerint segítségül hívják az urat, és életjeket megjobbítsák, azután rövid nap eltávozott.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)²⁸

Isten büntető kezét vélték felfedezni a Belső-Szolnok megyei Füzes város protestáns lakosai is, amikor 1587-ben azt diagnosztizálták, a Sátán megszállta

²⁵ Luther leírja, hogyan kínozza egy „hajigáló kísértet” (*Poltergeist*) a Torgau melletti Stüptz falu lelképásztorát. (Luther 1983: 78.) Személyes küzdelméről a hajigáló ördöggel Wartburgban: Luther 1983: 78–79.

²⁶ Hunter 2005: 311–353.

²⁷ Erről bővebben az 1580-as évek politikai látomásainak kontextusában Tóth G. 2008.

²⁸ Bornemisza 1578: 130, 254.

a helybéli lelkész házat.²⁹ A Takáts Sándor által a zay-ugróci levéltárban talált feljegyzés szerint egy visszajáró lélek Bonczhiday Bálint odavaló prédikátor családját és Sajka Jánost húsz hétig éjjel-nappal zaklatta, míg azután kétségbeesésükben Dobokay Mihály szamosújvárnémeti prédikátor segítségét kérték:

Dobokay a hívásnak eleget téve elment a nevezett házhoz, és ott maga is tanúja volt a „Sátán” kísértésének. Dobokay beszámolójából kiderül, hogy a házat megszálló, almát, szilvát, piszkafát hajigáló „Sátán” valójában egy elkárhozott lélek, akit Isten arra ítelt, hogy kísértései által másokat „próbáljon”. A kísértet epileptikus rohamra hasonlatos tajtékozó dühében nyállal fröcsköli össze az ördögűzésre érkező lelkészeket. Lelkisége ellenére valóságos, fizikailag is megtapasztalható testnedvet bocsátott ki. A leírásban „szinte” érezzük, hogy jelenlétében erős, undort keltő szag terjeng a szobában. Beszéde kezdetben zavaros, ami csak az ördögűző lelkészek terápiás párbeszédére rendeződik. Részeg módjára táncszókat gajdol, erősen káromkodik. Kísértetünk végül azt is elmondja, hogy nem itt – Füzesen van a teste, hanem Alőrön, és lelkét is valóságosnak gondolt dimenzióban helyezi el, ki nem mondva a Purgatóriumban. Az ördögűző prédikátor imával és fahusággal próbálja a visszajáró lelket távozásra bírni. A „Sátánt” paplanba csavarja, majd addig veri, amíg az mozog, ám mikor szétnyitja a paplant, csak ágyforgácsot talál. Úgy tűnik csak az ima segít.³⁰

A füzesi elbeszélésnek bizonyosan két szerzői rétege volt. Az első rétegben – vélhetően ez volt a történet magja –, leírták az incselkedés formáit, tárgyi jeleit és az első diagnózist: a házat a Sátán szállta meg, ezért szükség van a lelkész ördögűzői közreműködésére. Az elbeszélés második rétege viszont – ami a segítségül hívott szamosújvárnémeti prédikátor, Dobokay Mihálytól származik – erősen problematikus, legalábbis a protestáns olvasat felől közelítve. Ebben nem a Sátán, hanem egy visszajáró halott képe bontakozik ki, aki az emberiség bűneire figyelmeztető médiumként üzen az élőknek. A feltáró nyomozás hatására a „Sátánból” idővel egy táncos kedvű, a lelkészekre köpködő ördög, majd egy halott bűnös ember lesz, aki bűnei miatt kénytelen kísértetni. Utóbb az is kiderül, hogy a káromlásokat szó szerint „fröcsögő” (erősen nyáladzó) ember még él és teste sem nyugszik sírban. Lénye mindenképp átmenetet képez az ördögi lélek, a visszajáró halott, a beteg megszállott és a bűnös ember karakterek között. A lelkészek pedig kezdetben az ördög, később pedig az Isten közvetlen médiumaként értelmezik az eléjük táruló jeleket. Mindez beleillik Luther és követőinek exemplumai közé,³¹ a probléma csak ott van, hogy ez a visszajáró lélek, a középkori hagyományoknak és az ekkor újra kibontakozó katolikus elképzeléseknek

²⁹ Füzes 1556-ban lett reformátussá. Az Ördögös–Füzes szókapcsolattal a 17. században bukkant fel a település neve, ahol a helynévben előforduló „ördögös” jelző használata valószínűleg kapcsolatba hozható az alábbi történettel, amit 1587. november 14-én vetett papírra Dobokay Mihály lelkész.

³⁰ Takáts 1921: 230–239; Dézsi 1928: 212–220.

³¹ Dömötör Ákos szerint Luther hatását tükrözik az ördög képében megjelenő halottak történetei. (Dömötör 1992: 159.)

megfelelően a tisztítótűz kínjaitól szenved. A későbbi katolikus példák ugyanis a hasonló történetekkel a Purgatórium létét kívánták igazolni. Ezen az 1580-as évek végi katolikus és protestáns egyvelegen azonban nem csodálkozhatunk. A tiszta elképzelések zavarba ejtőbbek lettek volna e „zavaros idők”-ben.

A későbbi protestáns történetekben véletlenül sem a katolikus Purgatórium-képzet igazolását szolgálták a tárgyak hajigálódásai, hanem kizárólag azt, hogy a démonok és a Sátán e világon volt képes jelen lenni, emberi áldozatait kísérteni, megszállni. A tárgyi bizonyítékok pedig kizárólag a Sátán és/vagy szolgálóinak létét bizonyították. A történetek protestáns fókuszpontjaként az isteni üzenet közvetítői jelölődtek ki, ellentétben a katolikus elképzelésekkel, ahol a Purgatórium létezése volt fontos. A közvetítők pedig lehettek visszajáró kísértetek, feltámadt (újra)élő halottak, de maga a Sátán is, aki a halottak lelkét vagy azok testét használja fel az emberek félelmeinek izgatására. A hajigáló kísértet (*Poltergeist*) esetét Luther tette népszerűvé. Ennek köszönhetően követői inkább kritika nélkül terjesztették, semmint megkérdőjelezték volna: valóban lehetséges-e a tárgyak megmozdulása, képesek-e a szellemek, a kísértetek, a démonok a tárgyakat mozgásra ingerelni? Erre csak egy évszázad múlva kérdeztek rá, amikor kibontakozott – a főleg Joseph Glanvill (1636–1680) *Sadducismus Triumphatus* (1662–1663) című munkájának apropóján – az a széles spektrumú tudományos, demonológiai vita, mely a démonok/szellemek által „mozgatott” vagy „mozdíthatatlan” tárgyakról és a kísértetek létezéséről szólt.³²

A protestáns történetek mellett a katolikus propaganda is hasznos közvetítő eszközt látott a visszajáró halottak észleleteiben és az arra utaló zörgő tárgyak, tárgyi bizonyítékok felsorakoztatásában. Bizonyos értelemben a katolikus egyház jobb helyzetben is volt, mint a protestáns egyházak, hiszen a csodatörténeteket az ereklyekultusz meglévő hagyományaira alapozva értelmezhetette át és tölthette meg új tartalmakkal az ellenreformáció idején. Ebben jutottak nagy szerephez a csodákat igazoló tárgyi bizonyítékok is, melyekben nem a Sátánt vélték felfedezni az evangélikusoktól ismert elképzelés szerint, hanem a purgatóriumi lelkekkel való kommunikáció isteni lehetőségét. Egy-egy esetet – a történetekben rejlő propaganda miatt – egészen magas szinten is felkaroltak, mint például azt az 1643-as pozsonyi kísértethistóriát, melynek bizonyítását Lósy Imre, majd Lippay György esztergomi érsekek is buzgón pártfogoltak. Az érsekek nem fukarkodva az anyagiakkal sem, magyar, latin, német, cseh, lengyel és olasz nyelven is kinyomtatva terjesztették a történetet és tárgyi bizonyítékainak rajzait Európa-szerte.³³

Az általuk pártfogolt kísértetnek, Johann Clemens egykori bírónak – a médiumként jelentkező Regina Fischer cselédlány állítása szerint –, azért kellett a Purgatóriumból visszajárnia, hogy vagyonának tekintélyes részét, melyet

³² Joseph Glanvill II. Károly angol király idején írta le a tedworth-i fantomdobos kísértéseit, aki egy családot addig gyötört (doboló hangokat keltett éjjelente, vadul csapkodta a bútorokat, pozdorjává zúzott egy ágyszózat), míg egy pap a szobát meglátogatva el nem űzte onnan. (Clark 1997: 296–297.)

³³ Kopchani 1643. A különböző nyelvű variánsok címléírása Kulcsár 2003–2004.

vérdíjként még életében nem fizetett meg, a szegényeknek szétosztassanak. A visszajáró lélek azt is kérte Reginától, hogy menjen el az özvegyéhez, és ígértesse meg az asszonnyal, hogy teljesíti a fogadalmat, melyet még életében tett, hogy elkészítteti a pozsonyi székesegyház (a Koronázó Dóm) számára a Szűzanya szobrát, ölében a keresztről levett Jézussal. Az üzenet szerint mindaddig ki nem szabadulhat a Purgatóriumból, amíg a bűnös pénzt kegyes célra nem fordítják és a szobrot el nem készítik.

Regina bizonyítékokat követelt arról, hogy valóban az elhalt Johann Clemens lelkével került kapcsolatba, és az nem káprázat csupán. A lány szobájában volt egy terítővel letakart ládikó, amire a lélek rátette a kezét. Mintha tüzes bélyegzővel égették volna, úgy maradt a terítón át és a fán a lélek jobb kezének teljes lenyomata. A kézjel mellé a lélek keresztet is égetett, jelezve, hogy nem gonosz

szándék vezérli. (1. kép) Ennek a kegyes – a túlvilágról üzent és tárgyi bizonyossággal is szolgáló (és az itt élőknek anyagi haszonnal is kecsegtető) – gondolatnak hamar pártfogója akadt Kopchanyi Mihály szeremi püspök és pozsonyi prépost személyében, aki az esztergomi érsek segítségét kérte. 1642. július 12–24. között 32 tanút hallgattak ki különbíróság előtt az ügyben, hogy a csodás eseményeket szemtanúságukkal is hitelesítsék. A tanúk megvizsgálták a faládikán és a terítón ütött nyomatot, és megállapították, hogy az valóban Johann Clemens jobb kezétől származik, mert a mutatóujj felső perce hiányzik. Márpedig Clemensnek ezt az ujjpercét mérgezés miatt a sebész még életében leoperálta.

A második bizonyság abból állt, hogy Kopchanyi püspök lepecsételt levelet bízott a lányra, adja át a kísértetnek. Ebben felszólította, feleljen a levélben feltett kérdésekre. A kísértet ahol három ujjával a levelet megfogta, az nyomban keresztülégett. (2. kép) A kérdésekre azt felelte, hogy az általa bűnös módon szerzett pénzt otthonában megtalálják, amit örökösei átadnak. Mikor Regina még ezek után is kételkedett, és kívánta, hogy egy deszkára égesse bele újra kéznyomatát, a lélek ezt haragosan megtette. Kikapta Regina kezéből a zsebkendőjét,

1. kép

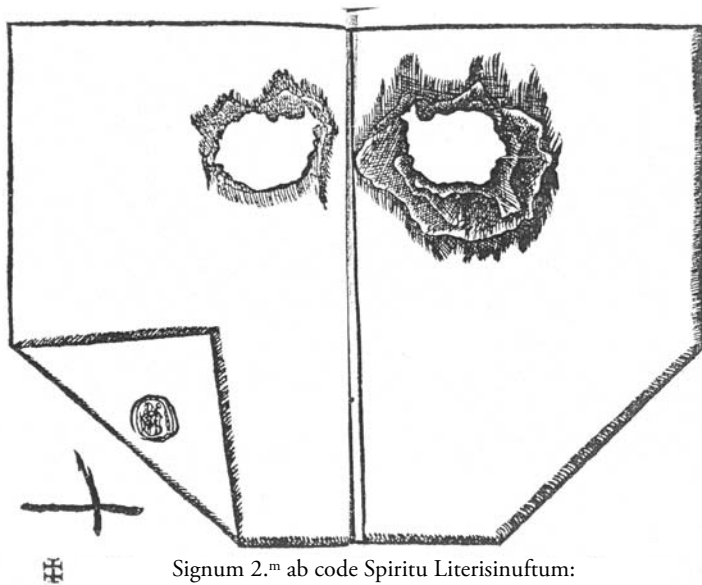
Az 1. jelként leírt, vászonba égett és kereszttel jelölt tenyérlenymomat rajza

Signum I. Manus, cum figno
Puella: apparente

Crucis appressæ, à Spiritu
relictum

A 2. jelként leírt átégett levélpapír

Signum 2.^m ab code Spiritu Literisinuformum:
 unà cum 4.º Signo. ... videlicet urceolo imprefsæ.

rátette a deszkára, majd akkora erővel vágta oda a kezét, hogy a kigyulladt zseb-
 kendő lángja magasra csapott fel és a deszka elrepült.

Folytatva az eseményeket: most már a hatóságok is beavatkoztak az ügybe, és elrendelték az ellenőrzést. Éjjelente 18–20 egyházi személy sorakozott fel Regina szobája előtt és várta Johann Clemenst. A lélek nem engedte, hogy Reginán kívül más is megláthassa, de bőségesen szolgált jelekkel, amelyek bizonyosságot tettek jelenlétéről. Ilyenek voltak: puskarobbanáshoz hasonló csattanás, amikor megérkezett; ezt valamennyi tanú tisztán hallotta. Majd egy különös tünet: a láthatatlan kéztől eredő vízlocsolás. Volt Regina szobájában egy szenteltvíz-tartónak használt agyagedény. Ebből egyszer csak fogyni kezdett a víz, és a tanúk érezték, hogy valaki locsolja, permetezi őket. Majd ugyanez a láthatatlan kéz felemelte az edényt, és úgy csapta a földhöz, hogy az darabokra tört. Végül a tanúk hallhatták Clemens hangját is: kérdéseikre felelt, s félóráig tartó beszélgetésbe elegyedett velük. Volt egyéb megnyilatkozása is a szemmel nem látható jelenésnek: felemelte az erszényt, amelyben az időközben Reginának átadott 200 forint volt, háromszor odakoccintotta az asztalhoz, és végül úgy vágta a lány lába elé, hogy az ijedtében megint csak elájult. A jegyzék végén Regina látomásainak leírása következett, ennek során a megtisztult Clemens lelke fehér galamb képében távozott el és a leánynak többé nem jelent meg.³⁴ (3. kép)

³⁴ Az esetet és a forrásokat ismerteti Gaibl 1910: 85–129.

Kopchanyi püspök a tanúvallatás jegyzőkönyvét, az esztergomi érsek hitelesítő oklevelét, illetve a csodás tárgyi bizonyítékokat a pozsonyi káptalannál helyezte letétbe; örök bizonyságául a Purgatóriumnak. A német nyelvű jegyzőkönyvet pedig latin, cseh, lengyel, olasz és magyar nyelvre is lefordította, azokat a tárgyi bizonyítékok hitelesített rajzaival egyetemben 1643-ban megjelentette.³⁵ A nyomtatványok segítségével az eset híre gyorsan terjedt Európában. A latin nyelvű verziót Gisbertus Voetius utrechti kálvinista professzor – ezzel vitára szólítva a katolikusok ellenfeleit – szóról szóra újraközölte 1648-ban, majd 1655-ben is.³⁶ A fogadalmi Mária-szobor is elkészült, amit 1647-ben III. Ferdinánd császár, magyar és cseh király kiegészítő mecenatúrájával állítottak fel a Koronázó Dómban. Róla Lippay György *Mária halatra váltaknak es meg-holtaknak annya ... mely a purgatorium-béli lelkek meg-szabadulásokért... tiszteltetik* címmel nyomtatványt is megjelentetett a pozsonyi jezsuiták nyomdájában.³⁷ Az oltár és annak története még a 18. században is kultikus tiszteletnek örvendett.³⁸ Az oltárt a 20. században ugyan átalakították és a fogadalmi szobrot is többször átfestették, de az ma is a dóm egyik központi helyén áll. A Johann Clemenstől beszerzett bizonyítékok, mint pseudo-csodajelek pedig ma is láthatóak a turisták előtt is nyitott templomi kincstárban a szent ereklyék és az egyházi kincsek társaságában.

A tárgyi bizonyítékok, az esztergomi érsek hitelesítő oklevele, de még III. Ferdinánd támogatói hozzáállása sem győzte azonban meg a pozsonyi és a trencsén megyei evangélikus egyház vezető képviselőit. Lányi Zakariás superintendens már 1644-ben vitairatban támadta a Kopchanyi püspök által felkarolt csodasemény hitelességét. A Pozsonyban meghalt Clemens polgár hazajáró szellemét

3. kép

A 3. jelként leírt, deszkába égetett tenyérnyomat rajza

✠ Signum 3.^m Manus, iterum imprefsæ ab codem Spiritu.

³⁵ Kopchani 1643. Az egy példányban sem fellelhető magyar nyelvű nyomtatványvariáns címe: „Előszámlálása azaz Beszámoló néhány megjelenés rendkívüli eseményeiről, amelyek Pozsonyban történtek”.

³⁶ Voetius 1655: 1141–1163.

³⁷ Mária halatra váltaknak 1647.

³⁸ Kerezt Fára 1706.

pseudo-spiritusnak, csaló léleknek degradálta; a pártoló pápista papokat Lucifer szolgáinak, az egész ügyet pedig a Sátán szemfényvesztő csalásának nevezte.³⁹

Hasonló – a katolikusok szemszögéből – pozitív kicsengésű eset zajlott a dalmáciai Buccariban 1699. május 15-én, ahol két kanonok vizsgálatot folytatott Jačint Dimitri zengi püspök lelkének állítólagos hazajárása tárgyában. A horvát nyelvű tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint Agata Pavlačić, a püspöki palota kulcsárnője eskü alatt vallotta, hogy a püspök lelke a nagyhéten hazajárt, az ajtót olyan erővel rántotta ki, hogy a zár is beletört. A kísértet bűnösnek mondta magát, a templom kijavítását sürgette, és arra kérte azokat, akiknek megjelent, hogy miséket mondjanak érte. A kulcsárnő a kísértetet azzal igazolta, hogy bemutatva azt a fekete kereszt alakú jelet, amit a püspök a kezében lévő kereszttel az asszony homlokára rajzolt, és amit azóta sem tudott lemosni. Amikor pedig a kulcsárnővel egy 12 éves leányka aludt, ez is úgy megijedt, hogy rögtön hazaszaladt. A háznagy a szavahihetőbb igazolás végett elrendelte, hogy a kulcsárnő melletti szobában minden este darabontok aludjanak, hogy a kísértetet tetten érhessék. Ám ezek úgy elaludtak, hogy csak az asszony kiabálására ébredtek fel, sőt ijedjükben az ajtót sem találták. A kihallgatott poroszlók is úgy vallottak, hogy a megjelent kísértet emberhez, de nem a püspökhöz, hanem András paphoz hasonlatos. A vizsgálati irat megerősítette a vallomásokat, de azokról véleményt nem mondott. Nyomtatvány hiányában az eset különösebb visszhangot nem keltett sem a katolikus, sem a protestáns kortársakban.⁴⁰

IDEGEN TÁRGYAK AZ EMBERI TESTBEN, MINT A TESTI-LELKI FERTŐZÉS JELEI

A környezetben észlelt anomáliák, jelek mellett a demonológusok és orvosok másik megfigyelési és vitaterepe az *emberi test* volt. Pontosabban a démonok által birtokba vehető, a tárgyakkal és a férgekkel történő démoniákus vagy természetes módon megfertőződő áldozatok teste. A testet veszélyeztető kórképeknek három típusa rajzolható körül a kortárs orvosi, demonológiai irodalom alapján. A fertőző tárgyak, férgek, démonok mint kórokozók, annak megfelelően különíthetők el egymástól, hogy azok a képzetek, hiedelmek, ideológiák mentén megnyire, vagy hogyan tárgyasultak/objektiválódtak a beteg testben, oda hogyan jutottak, legalábbis a magyarázatok szintjén. E szerint beszélhetünk (1.) a testbe lőtt/helyezett/került (projektált) idegen tárgyokról,⁴¹ (2.) a testbe bűvő féregszerű

³⁹ Láni 1643.

⁴⁰ Kukuljević Sakcinski 1852: 320–324.

⁴¹ A betegség közvetlen oka egy beteg ember vagy állat testébe behatoló konkrét tárgy, amit valamilyen lény, élőlény (mitikus lény, állat alakú lény, állat, betegségdémon, rosszindulatú vagy transzcendens tudású ember, boszorkány, varázsló) lőtt ki. (Honko 1959: 32–33.) A Hexenschuss irodalmát áttekintve Weiser-Aall 1936/1937: 1576–1578.

konkrét élőlényekről,⁴² illetve (3.) a test démonikus, ördögi, isteni, szellemi megszállottságáról.⁴³ Ezt az egyszerű hármas felosztást Lauri Honko *Krankheitsprojekte* című, a betegségek laikus, népi, folklorisztikus magyarázataival (interpretációs formáival) foglalkozó munkája alapján határozhatjuk meg.

Az alább részletesen is idézett észleletek és csodajelek szüzszerű inventáriumát így foglalhatjuk össze. Az észleletek magyarázatai alapján a jelek spontán hatásra, véletlenszerűen vagy Isten büntetéseként, esetleg a Sátán, az ördögök és a démonok, illetve ezek szolgálai a boszorkányok tevékenységének tulajdonítva keletkezhetnek. Efféle jelek lehetnek a benyelt, megevett; belőtt, beinjektált; a testnyílásokon át bebújt; a szájon, az orron, a fülön, a szemén, a bőrön át, a végbélen, a vulván át a testbe behatoló; ott betegséget okozó, a testnedvek egyensúlyát felborító; keringési zavarokat, idegen zárványokat okozó tárgyak, férgek és démonok. Ezek a bőrön fekete foltok, fekélyek, kelések formájában mutatkoznak; a testben (fejben, szívben, bélrendszerben, fogban, bőrön, bőrben, végtagokban) pedig erős fájdalmat okoznak. Ott egyesek az alannal szimbiózisban élnek vagy abban élőködnek; azt belülről, a létfontosságú szerveket szűrva, csípve, rágva, emésztve sorvasztják. Az így diagnosztizált tárgyak között lehet tű, nyílhegy, szeg, tüske; emberi haj-, hajcsomó, szőr-, szőrgolyó, köröm, csont, fog, feldúsult gennyszerű testnedv, alvadt vér; üveg, üvegszilánk, fadarab, faforgács, szalma, kender, csepű, holtzén és kődarab. Az így diagnosztizált férgek között lehet kígyó, nadály, giliszta, légy, hernyó, rovarlárva, béka, göte (víziborjú), egér és kutyakölyök vagy ezek bőre, tojása, lárvája, ürüléke, csontja, szőre. Ezek mindegyike a testből távozhat kihányással, kivizeléssel, a széklettel ürülve, szüléssel; a bőrből, szemből kifordulva, vagy gyógyulással, halállal a testből spontán eltávozva. Az így érzékelhetővé, láthatóvá váló jeleket a demonológusok, orvosok és bírósági szakértők vagy a betegség kórképét meghatározó tünetjelként vagy teológiai, igazságügyi bizonyítékként, bűnjelként kezelik.

Ennek a történetűsűrtménynek mind a katolikus, mind a protestáns prédikációs irodalomban, illetve az orvosi észleleteket rögzítő szakmunkákban megtaláljuk a konkrét elbeszéléseit. A tárgyakat benyelő-ürítő ember „igaz” és

⁴² Olyan féreg, ami a testbe fúródik, ahol mozgásával vagy rágásával fájdalmat, halált okoz. (Honko 1959: 33–34.)

⁴³ Honko 1959: 29–32. Honko ötféle magyarázattípust (tabuszegés, élet-lélek elvesztése, megszállottság, betegséglövés, féregmagyarázat) írt körül, de jelen keretek között csak hármat vizsgálunk, mivel a másik kettő csak lazábban kapcsolódik témánkhoz. Honko európai, elsősorban skandináv példák mellett egyiptomi, indiai, észak- és közép-ázsiai, kis-ázsiai, valamint észak- és közép-amerikai, eszkimó, inka, azték, illetve polinéziai példák alapján vont le következtetéseit. (Honko 1959: 22–34.) Honko a fent említett öt típusból álló felosztását E. Clements tanulmányából kölcsönözte (Clements 1932: 185–252), aki viszont Max Bartels 1893-ban meghatározott 11 betegségcsoportja alapján foglalta össze a „betegségek primitív koncepcióinak” formáit. Bartels témánkhoz is kapcsolódó csoportjai: 1) démonok, 2) szellemek, kísértetek, 3) állatok vagy állatok szellemei, 4) szopó vagy rágó démonikus lények, 5) a testben található látható vagy láthatatlan idegen anyagok, dolgok, 6) mérgek, 7) a test rendellenesége vagy integritásának elvesztése, 8) rontás vagy átok következménye, 9) isteni büntetés vagy jutalom, 10) betegség „szelek”, 11) szemmelverés. (Bartels 1893: 9–44.) Minderről lásd még: Rogers 1944: 559–564.

„hamis” mirákulumainak magyarországi szerzői között említhetjük például Temesvári Pelbártot és Vásárhelyi Gergelyt a katolikus oldalon; Bornemisza Pétert, Alvinci Pétert, Kecskeméti C. Jánost, Tofeus Mihályt a protestáns oldalon.

Temesvári Pelbárt példái közül idézhetjük annak az asszonynak a történetét, aki egy jövendőmondótól szemfájásra cédulát vásárolt ezzel a felirattal: „A démon vájja ki a szemedet és helyét töltsd ki trágyával!” A cédula hasznos volt, mert az asszony szeme meggyógyult. Amikor viszont hallotta, hogy a prédikátor elítéli az ilyen írásokat, penitenciát tartott, többé nem hitt ezekben a babonás dolgokban, amitől egészsége még jobb lett.⁴⁴ Egy emberöltővel később az evangélikus Bornemisza Péter egy istenfélő parasztember esetét ismertette meg olvasóival, akit a diagnózis szerint megszállt az ördög, tünetileg elszáradt, és aki mintha csak a közkiáltás gyanúsításával élt volna:

„... sok szó közt sírván kiáltotta, hogy az ördögök eljöttek és őtet örök kínra viszik. Kért enni, innya, de mikor odavitték, azt mondta: kenderrel, *szöszvel rakva a hasa, és torkom, és semmit el nem nyelhetett*, és egy-néhány nap nem ehetett-ihatott, de igen éhezett, szomjúhozott.” (Kiemelés tőlem – T. G. P.)⁴⁵

A saját bűnük vagy az ördög incselkedései miatt áldozattá váló emberek eset-történetei mellett azonban a boszorkányok, mágikus szakértők tevékenységével kapcsolatos rontáselbeszélések voltak a legszínesebbek és egyben a legvitatottabbak. A boszorkány bába által testbe lött/küldött/injektált tárgyak alaptörténetét a *Malleus maleficarum*ból ismerjük és ennek hatására számos további szerzőtől.⁴⁶ Az Európa-szerte ismert prédikátor Georg Stengel (1584–1651) a *Mundus theoreticus divinarum iudiciorum* (röviden *Iudicia Divina*, 1651) című munkájában például egy olyan asszonyról értekezett (a Malleustól meghihletve), akinek testében hajcsomókat, levágott ujjakat, gyapjút, diót, körmöket, üveget, köveket, fadarabokat és tojáshéjakat találtak.⁴⁷ Vásárhelyi – a már idézett, Kassán megjelent – munkájában (1623) ugyanezt az esetet írta le,⁴⁸ de a történetet a puritán Alvinczi Péter (1570–1634) kassai prédikátor (Pázmány Péter legnagyobb ellenfele) is feldolgozta *Postillák* (1633) című művében.⁴⁹ A teológiai problémát jelentő csodák mellett ugyanezek a történetek a tárgyakat benyelő-ürítő ember orvosi látteleiként is feltűnnek. Jean Baptiste van Helmont (1579–1644) spanyol–németalföldi orvos *Ortus Medicinae* című nagyszabású és egyben legismeretesebb munkájában (Amsterdam, 1648)⁵⁰, melyben a halálokokkal és a halottakkal

⁴⁴ Temesvári 1499: 319–320.

⁴⁵ Bornemisza 1578: 213.

⁴⁶ Lib. II. I. Cap. XIII. Sprenger – Krämer 1580: 340–342.

⁴⁷ Schneider 1982: 1290. Hivatkozik rá Dömötör 1992: 358, 195. Stengel exemplumaiból merített Taxonyi János győri jezsuita is.

⁴⁸ Vásárhelyi 1623: 376–377.

⁴⁹ Alvinczi 1633: 474–475. „Oculi vasarnapra tartozó praedikátiú, Ex. Lnc. 11. A. vers. 14. Ad. 29.” címmel az ördögűzésről és a Sátán hatalmáról szóló rész után.

⁵⁰ Van Helmont 1648: 596–603.

foglalkozott, önálló fejezetet szentelt (*Tractatus de injectis materialibus*) a testben lévő, oda nem illő tárgyak tudományos magyarázataival. Ebben összegyűjtötte korának híres-hírhedt történeteit a betegek testéből kihulló, kioperált, megszült, kinyomott tárgyakról, és azokról az orvosokról, akik lényegében a teológiától függetlenül, természettudományos eszközökkel és szemlélettel vizsgálták már a jelenséget Paracelsus óta, de akik vallották még annak lehetőségét, hogy a tárgyakat a boszorkányok lőhették áldozataikba.⁵¹

Nem sokban változott ehhez képest a 18. század közepének tudományos paradigmája. A bajor Johann Martin Maximilian Einzinger von Einzing (1725–1798) *Dämonologie oder systematische Abhandlung von der Natur Macht des Teufels* című (Leipzig, 1775) Christian Thomasiussal vitatkozó jogi traktátusában a „természettudományos” olvasatnak megfelelően vette sorra a kortárs szakirodalomban számon tartott, testbe injektált tárgyakat. Ő is említette vasszögek, hajszálak, fadarabok, viaszdarabok, üveg, túske, fonalak, kavicsok, tű, tubák és dohányrudacsok (cigaretta), papír, toll, fémpénz, halszálka, fémgolyó, összesodort gyapjúcsomó, tojánhéj, állat- és emberfog lenyelését, kihányását. Véleménye szerint ez a jelenség azon a hiedelmen alapult, miszerint a boszorkányok elhitték áldozataikkal, hogy a tárgyakat belevarázsolták, belelőtték a testükbe. Számosan pedig a rontást gyógyításnak leplezve látszólag kivarázsolták pácienseik testéből az elrejtett démoni dolgokat.⁵² A teológia megszállottság elképzeléseitől eltérően – aminek ugyancsak „jele” lehetett a számtalan „idegen” tárgy testbeli előbukkanása – ez utóbbi orvosi tünettörténetek a delíriumban, részegségben, tudatlanságban, kényszerképzetek hatása alatt lenyelt tárgyak eseteiről beszéltek.

FÉRGEK A TESTBEN, MINT A TESTI-LELKI FERTŐZÖTTSÉG MÁGIKUS BIZONYÍTÉKAI

A testbe került idegen tárgyak mellett heves vita alakult ki orvosok és teológusok között a 17. század végén és a 18. században a testben élősök, oda természetes vagy természetellenes módon bebújó állatok, vagy a boszorkányok rontása által a testbe juttatott férgek, hernyók, lepkék, csúszómászók eseteivel kapcsolatban. A sikló, béka, egér, gyík, pók, féreg, bőrfarkas vagy a ma is használt rák betegségnevek is utalnak erre a – nem ritkán betegségdémonként is értelmezett – magyarázatokra. Ezek szájon, fülön, orron vagy a végbélen, vulván át jutottak az emberi testbe, ott megrekedve fejlődhetnek ki, ahol folyton „rágják”, emésztették az életfontosságú szerveket.⁵³

A benyeléssel való megfertőződés problematikája már korábban is felbukant, például a mirákulum-elbeszélésekben vagy a szentek legendáiban. Kapisztrán János levelezéséből ismerjük Kürty Balázs familiárisának csodaelbeszélését,

⁵¹ Clark 1997: 236–237.

⁵² Dömötör 1992: 195.

⁵³ Magyar-Kossa 1929: II. 284.

aki a Szent közbenjárását kérte, miután egy békát nyelt le véletlenül.⁵⁴ Temesvári Pelbárt ehhez hasonló története határeset a valódi mirákulum és az orvosi csoda-történet között, melyben egy bűnei (nyelveskedése) miatt a szájra tapadt és ott 13 évig parazitaként, emberáldozatával szimbiózisban élő békáról szolt.⁵⁵

A spontán benyeléssel történő önkéntelen megfertőződés egyházi, irodalmi exemplumai mellett ismerjük ennek orvostörténeti változatait is, például a tizenöt éves háború idején Magyarországon járt német katonaoorvos, Tobias Cober (1570k–1625) „observatioit” egy gyíkot (*lacerta*) nyelt férfi, Georgevith István különleges kúrálása kapcsán.⁵⁶ Hasonló orvosi magyarázatot találtak Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya szívájékon keletkező szorításos tüneteire is 1576-ban, mivel azt egy véletlenül benyelte nadálynak (pióca) tulajdonították. Ez szó szerint azzal okozott fájdalmat áldozatának, hogy belülről „csípte” annak szívét.⁵⁷

A kórképek mellett érdemes a hozzájuk rendelt magyarázatokat is sorra venni. Elsőként azokat, ahol a tüneteket – az idegen tárgy, féreg benyelését –, nem spontán következménynek tartották, hanem például Isten büntetésének. Az 1530-as években röplapok tudósították a Német-Római Birodalom olvasóközönségét, hogy Magyarországon csodás jelek figyelmeztettek a bűn szétáradására és a pogány törökök keresztények feletti győzelmére. A hírlapi csoda szerint kígyók serege árasztotta el Magyarországot, és azok tömegesen bújtak az emberekbe, hogy belülről rágják szét őket Isten büntetéseként. A „kígyóepidémia” híre még két emberöltő után is rémülettel töltötte el a németországi közönséget.⁵⁸ Hasonlóan az Isten büntetését vélte kiolvasni Istvánffy Miklós krónikaíró a mohácsi csatatéren elesett Kórógyi Péter családtörténetéből. A „vasgyomrú” Kórógyinak az ősei miatt – mivel azok Szent Gellért püspök gyilkosai voltak – azzal kellett együtt élnie, hogy képes volt eleven egeret, macskák elmetszett farkát, ebdögök férges húsát undorodás nélkül lenyelni. Erre II. Lajos király udvarában, mások nevétségére többször is biztatták, ám az Istentől kapott büntetés jele az lett, hogy amikor templomba ment volna, „hasa megindult” és ott „rútította” össze magát.⁵⁹

A kígyó lenyelése azonban nemcsak Isten büntetését jelenthette, de az ördög kísértését (olykor megszállását) is. A mágikus tudás megszerzésének kígyónyelvéssel elérhető víziója merült fel Frankovith Gergely életrajzi elemeket is tartalmazó lelki orvosló könyvében (1588), aki orvostudományát magától a Szentlélektől eredeztette. Ám a tudomány megszerzése előtt Frankovithnak meg kellett küzdenie az ördög kísértéseivel is, aki kígyó alakjában kívánt száján át belébúj-

⁵⁴ Pettkó 1901: 222; Magyary-Kossa 1929: II. 285.

⁵⁵ Temesvári 1499: 330.

⁵⁶ Az 1606-ban lezárult dunántúli hadieseményekről beszámoló részben Coberus 1685: III. 23. Ismerteti Magyary-Kossa 1929: II. 104.

⁵⁷ Magyary-Kossa 1929: II. 104.

⁵⁸ Miskolczi Gáspár a Jeles vadkertjében (1702) közli Franczius leírását az 1530-as években észlelt kígyóepidemiáról, ahol több ember „fertőződött” meg az Isten büntetéseként a világot elárasztó kígyókkal. Franczius minden bizonnyal azt a flugblatot használta, melyet később Hollander (1905: 141) nyomtatványgyűjteménye alapján Magyary-Kossa (1929: II. 107–110.).

⁵⁹ Tállyai 2001: 228–229. Ezt az adatot lásd Ipolyi 1854: 364.

ni.⁶⁰ A kígyónyelés mágikus (ördögi) jelentésére világít rá egy 1565-ös kolozsvári boszorkányper is. A tanúk szerint a vádlott, Botzi Klára azzal dicsekedett, hogy varázsmesterségének tudását korábbi házigazdájától szerezte, aki mikor egy kígyót megfogott, azt varázsigék mormolása közben megfőzte, egy részét megette, másik részét Klárának adta. Mikor ez is megette a kígyót: „íme megvilágosodtak szemei és érzékenyek lettek fülei”, és a kígyóknak, békáknak, egyéb állatoknak, fűnek és fának szólását értette meg.⁶¹

A salátalevéllal együtt benyelt légy/*incubus* középkori eredetű története, melyet – többek között – Johann Weyer (1563) is felhasznált munkájában, mint az ördög csalfáságainak egyik exemplumát, Magyarországon Kecskeméti C. János (1615) prédikációiból ismerjük.⁶² A légy mint benyelhető betegségdémon fontos motívuma volt a Bornemisza Anna erdélyi fejedelemné megbűvöltetésével kapcsolatos boszorkánypereknek is. A fejedelemné betegségét ugyanis számos kortárs orvos és teológus is vizsgálta, akik közül egyesek boszorkányrontást, míg mások melankóliát diagnosztizáltak. A beteg (vagy egyes vélemények szerint a boszorkányok által megszállott) fejedelemasszony magatartását a környezetéből származó leírások szerint kényszerképzetek, a viselkedését meghatározó hiedelmek befolyásolták. A boszorkányoktól megbűvöltnek gondolva magát, zavarodottságában minden légyben boszorkányt látott. Ha valamely szobába bement, udvari embereinek előbb minden legyet ki kellett onnan űznie, és ha véletlenül mégis valamilyen eszközére légy szállt, nyomban megérezte a szagát, és a szoba egész bútorzatát meg kellett változtatni, új asztalokat, asztalkendőt, tányért, kést és (fehér vászonnal) begöngyölt kanalakat kellett hozni.⁶³ Az 1688. augusztus 5-én meghalt fejedelemasszonyról Andreas Gunesch kelneki evangélikus lelkész krónikájában a következőt jegyezte le:

„A legyek nagyon felidegesítették, amelyek őt ugyanis csodálatos módon kitartóan és mohón követték. Ezekről jobban félt, mint a kutyától, vagy a kígyótól. Ugyanannyira, hogy ha apródjai közül azokon bárhol is legyet ülni látott, az tisztátalan volt 10–14 napig, s nem volt szabad a szeme elé kerülniük. Nekik ez bizonyára kedvező volt, amiért gyakran, midőn nyugalomra vágytak, csalárdul tették, mintha a legyeketől volnának bemocskolva.”⁶⁴

⁶⁰ Frankovith 1588: 99–100.

⁶¹ Eötvös Orbán és Asztalos Péter vallomásai Botzi Klára dicsekvéseiről Komáromy 1901: 190; Komáromy 1910: 1–6, No. 3.

⁶² Dömötör 1992: 277. A kígyó, légy alakban távozó megszálló démonokról és kiűzésükről Pócs 2001: 190.

⁶³ Schmeitzel Márton (1679–1747) az erdélyi származású hallei történészprofesszor beszámolója kortárs krónikák alapján. Idézi: Herner 1988: 43. Vö. még Müller 1854: 30; Ipolyi 1854: 428. A tünetekről Herner 1988: No. 145 és 157.

⁶⁴ Trausch 1847: II. 238–239; magyar fordítása Herner 1988: 53.

Fischer Dániel (1695–1746) késmárki és zempléni orvos 1716-ban a felső-magyarországi vármegyékben zajló boszorkányperek kapcsán⁶⁵ értekezett azokról a testi bajokról, melyeket az ördög rabjai (*mancipii diaboli*), a boszorkányok (*sagis*) okozhatnak. Fischer lélektani (*pneumatogico*) és természettani (*physicum*) dolgozata szerint a „maniát”, „furort”, görcsöket, epilepsziát, „melancholiát”, némaságot, süketséget, vakságot, fejfájást, „contracturákat”, meddőséget, impotenciát, gonosz fekélyeket és más bajokat (*morbi magici*) a boszorkányok okozzák azzal, hogy általuk szüretelt almában, körtében, szilvában, dióban mérget, lárvákat és rovartojásokat helyeznek el, amit az áldozatok akaratlanul is elfogyaszthatnak.⁶⁶ Fischer a mádi prédikátortól, Kecskeméti Jánostól, konkrét boszorkányvallomásokot is ismerhetett. A perekben boszorkánymesternek, kapitánynak tartott Nyitrai Jankóné például apróra metélt, sertésről származó szőrt rakott a fülén keresztül egy gyermek fejébe, miközben onnan az inakat a nyakából sorra kihúzgálta. A boszorkány által rendelt, a szőrférgeket kiirtó fürdetés sikertelensége miatt a gyermek meghalt, Nyitrainét pedig 1715. augusztus 17-én máglyán kivégezték.⁶⁷

A benyelés mellett az ürítés jeleinek értelmezése is fontos volt mind teológiai, mind orvosi szempontból. 1686-ban Nürnbergben jelent meg Georg Abraham Mercklin (1644–1702) *Lindenius renovatus* című munkája, melyben Johann Anton Van der Linden (1609–1664) először 1637-ben, majd 1642, 1648, 1651 és 1662-ben megjelent orvoséletrajzi leírásait, orvosi észleleteit rendezte és közölte újra.⁶⁸ Mercklin könyvében hosszasan recenzálta Weyer, Bekker, Bodin, Praetorius és mások elméleteit a boszorkányrontás attribútumairól, annak jogi és orvosi szakértői szemrevételezéssel megállapítható jeleiről. Összehasonlította a mágikus betegségek ismérveit az orvosi tünetleírásokkal és a megszáltság teológiailag meghatározott ismérveivel. Ezek közötti hasonlóság alapján foglalkozott a testbe került idegen tárgyak, férgek és állatok vizsgálatával.

Mercklin szerint mágikus eredetű betegségről akkor beszélhetünk, ha a kórkép alapján annak természetes okait kizártuk, ha azt orvosi eszközökkel gyógyítani már nem lehet. Ennek megállapítására azonban szükség van az orvosi diagnosztika bejáratott tesztjeire is, mint például a vizelettel teli edény tüzetes vizsgálatára, hogy abban a salakanyagok aránya magas vagy alacsony, idegen tárgyak szemmel is láthatóak-e benne vagy sem. Ugyanilyen tesztnek számított, ha a beteget verbénás főzettel fürdették és ennek hatására szemmel láthatóan bőre színe megváltozott vagy idegen tárgyak bújtak ki a bőr alól.⁶⁹ (Hasonló diagnózist és egyben kúrát javasolt

⁶⁵ Fischer 1716. Az ehhez kapcsolódó 1715-ös sárospataki úriszéken lefolytatott perben egy vérrrel teli pogácsával mérgezi áldozatait Tóth Jánosné: Schram 1982: III. 296–297, No. 562.

⁶⁶ A munkát ismerteti: Wespremi 1774: I. 88–89; Magyary-Kossa 1940: IV. 48–49, No. 125.

⁶⁷ A mádi és a tállyai boszorkányokról: Schram 1982: III. 297–301, No. 563; Hodossy 1902: 221–222.

⁶⁸ A kötet 1688-ban már ott van Johann Heinrich Bisterfeld evangélikus teológus örökösének, Peter Wiederstein nagyszabeni könyvtárában. (Viskolc 2003, függelék.) Miként Weszpremi István debreceni könyvtárában is, aki gyakran hivatkozik a *Lindenius renovatus*ra magyarországi orvoséletrajzaiban: Wespremi 1774; 1787: index.

⁶⁹ Thorndike 1958: VIII. 531.

Dudith András (1580), és rá hivatkozva Pápai Páriz Ferenc (1690) is az ebagos gyermek szőrférgeinek azonosítására, majd pedig eltávolítására).⁷⁰

Mercklin a szakirodalom áttekintése mellett konkrét eseteket is – összesen 16-ot – szemügyre vett, így például egy lelkipásztor 12 éves fiának (az ismerősök elbeszéléseiből rekonstruált) kórképét. Megfigyeléseit természettudományos szakmai közönség előtt az *Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae* folyóiratban tette közzé, amit 1698-ban gyűjteményes formában is kiadott.⁷¹ Az említett fiú tünetileg epileptikus ájulásoktól szenvedett, gyomra pedig legfeljebb csak a tejet vette be, lényegében mindent kihányt. Testéből apró lények távoztak hányással, vizelettel és széklettel. Alkalmanként lepkék, legyek, hernyók, fehér és fekete férgek ürültek belőle, melyek még sokáig éltek ezután. A fiút rokonai állítása szerint belülről egy nagy féreg „rágta”, amit csak a tej tudott megnyugtatni. Mivel időközben egy másik gyermek a kertben egy furcsa fehér tojást talált vörös ábrákkal, illetve a háziállatok is hullani kezdtek, a lelkipásztor családja boszorkányságra gyanakodott. Emiatt újból konzultáltak az orvossal. Gyanújukat azzal is igazolták látták, hogy a fiúból már nemcsak hernyók távoztak, hanem négy béka is, melyeknek belsejében újabb férgeket és bogarakat, illetve emberi spermát találtak.⁷² A kisebb békák után varangyok és kígyók bújtak ki a végbélen, ráadásul az egyik kibújt vipera még meg is marta áldozatát. Végül több hónap elteltével törött edények, haj, fehér és vörös tojáshejdarabok, kések, orvosságos üvegcsek és kulcsok potyogtak a gyermekből. Mercklin a rontás ellenkúrájával élt, féregűző amuletteket, kenőcsöt és szentelt gyertyákat használt a „varázslatra”.⁷³

Az efféle morbid történeteknek ismerjük kortárs magyarországi reáliáit is. Testbe került idegen tárgyak, férgek, rontásból következő csodaelbeszélését Vásárhelyi Gergely jezsuita prédikátor rettenetes példái között (1623) is olvashattuk. Vásárhelyi az alábbi történetet az 1618-as tömeges hanyvári boszorkányüldözés eseménysorához kapcsolta:

„A Dunántol csak közel Hamburghoz [Hanyvár, Alsó-Ausztriában, közel a magyar határhoz], azon üdőbe egy aszonyállatot égettenec meg, ki korpáiba tikiainac oly eledelt kevert vala, kiuel nagy sok tikmonja lőt volna. Azonba egy mezaros ebe uduarara menuén á korpát meg eszi, haza menuén Gazdaiahhoz tekereguén, és szokása szerint fáidalmat szenueduén, tikmonyat ganelic, meg nem sok üdő mulua az mezaros csodaiara töbet hullat, mind az ebel együt falu biraiához menuen panaszkodec, nagy ördögi téteményéről ebeuel, azonban meg ásítani kezduén és óhaitani az eb,

⁷⁰ Dudith András levelét idézi: Magyary-Kossa 1929: I. 356–357; Pápai Páriz 1984: 414–415. A témáról bővebben: Deáky – Krász 2005: 232–243.

⁷¹ Mercklin 1698. Ezt 1715-ben újra kiadták.

⁷² Mercklin egyik szerzői forrása Willis épp a szexuális betegségeket, főként a férfiaság megkötését (ha a férfi nem tudott spermát üríteni) tartotta a mágikus betegségek és megszállottság egyik jelének. (Thorndike 1958: VIII. 531.)

⁷³ Thorndike 1958: VIII. 531–533.

biro előtt-is hasonló tikmonyat vet ki. Meg foguan az kire gyanakodik vala az aszony-állatot, vallást tőt, hogy tikiainac eledelt csinalta volna nem az ebne, miért ötte meg.”⁷⁴ (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

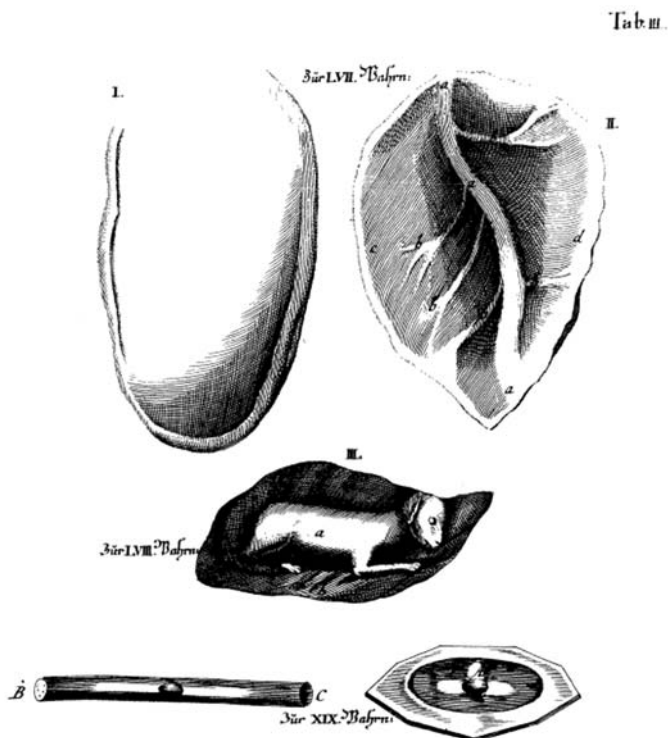
A boszorkányrontás miatt tojásokat „ganajló” kutya történetére hasonlító esetekkel azonban nemcsak a teológia, de az orvosi szakirodalom példatáiraiban, észleletgyűjteményeiben is találkozhatunk. A utolsó ítéletet hirdető csodák megkérdőjelezése és annak félresikerült természetfeletti eseményekké (fals mirákulumokká) való degradálása fontos propagandaeszköze volt a hitvitázó irodalomnak. A vitától függetlenül bekövetkező „csodás események” azonban továbbra is magyarázatra szorultak. A 16–17. század meghatározó társadalmi „élménye” volt például az eszkatalogikus idők eljövételét idéző monstrumok, szörnyszülöttek megjelenése. Ezek tudományos tanulmányozása, megjelenésüknek, létrejöttüknek természettudományos és orvosi értelmezése viszont a jósjelekkel kapcsolatos szkepticizmus gondolati magvait ültették el. Ulysses Aldrovandi (1522–1605) például, mint a bolognai egyetem orvosa és természettudósa, kutatási főirányként az ásványok, növények, állatok és – ami témánkat illetően a legfontosabb – a monstrumok (torzult emberi és állati magzatok, csecsemők és kifejlett példányok tetemei) gyűjtésére és vizsgálatára szakosodott. A monstrumokat tudományának tárgyi bizonyítékaiként egy muzeális gyűjtemény részeként preparáltatta, konzerváltatta. Monstrumokról szóló híres művében a „boldogtalan anyaméhék által világra hozott torzszülötteknek kér figyelmet”, melyeket „az elemek bűnei”-nek és a „vak véletlen tévedésének” nevez. Hasonló következtetésre jutott Ambroise Paré *Des Monstres et prodiges* (1573) című művében, aki bőségesen illusztrálva mutatgat be a monstrumként interpretált „összenőtt ikreket”, a „farkasfoggal”, „farkastorokkal” született fogyatékos csecsemőket. Fortunio Liceti (1577–1657), itáliai orvos Aldrovandinhoz, és Paréhoz hasonlóan szintűgy kritikával illette azokat a véleményeket, melyek a szörnyszülöttek megjelenését összefüggésbe hozták Isten büntetésével, a bűn szétáradásával. Hangsúlyozta, hogy az ezekre a lényekre használt latin terminus semmi mást nem jelent, mint hogy megmutatni (*monstrare*). Munkája, *De Monstrorum Natura Causes* a 17. században az egyik legnépszerűbb könyvnek számított Európában.⁷⁵

Hasonló késztetésből gyűjtötte össze Spindler Pál pozsonyi orvos is a megfigyeléseit (*observationes*) önálló kötetbe, ahol például egy kutyakölyköt székelő gyerekről és egy kutyának életet adó asszonyról is szót ejtett. Spindler 1630 és 1664 között jegyezte le eseteit saját és kortárs levelezőpartnerei (a pozsonyi Rumbaum és a soproni Jeremias Scholz doktor) elbeszélései alapján. Doktor Spindler observatióit Rayger Károly pozsonyi orvos tette közzé nyomtatásban 1691-ben, amelyben számos más, szüléssel kapcsolatos – a pozsonyi asszonyok

⁷⁴ Vásárhelyi 1623: 379.

⁷⁵ Huet 1983: 73–87; Foucault 1966; Daston – Park 1998; Findlen 1990: 292–331.

4. kép

*Carl Rayger észlelete a kutyát szülő asszony fétuszáról**Abhandlung zum VIII. Theil.*

által űzött – praktikát is ismertetett.⁷⁶ Rayger saját és Spindlertől kölcsönzött, latinul jegyzett megfigyeléseit később németre is lefordították, és 1760-ban újra közzétették a Német-Római Császári Akadémia (Leopoldina) hivatalos folyóiratában.⁷⁷ Ezekben a leírásokban szerepelt egy Vas megyei asszonynak az 1638-ban megesett története, aki – miután veszett kutyák marták meg –, kutyakölyökhöz hasonlatos, fehéres „tömegű” csomót „szült”.⁷⁸ Az orvosi észlelet tárgyi

⁷⁶ Rayger 1691: 175. Rayger Spindler megfigyeléseire hivatkozik Rayger 1691: 122. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353–354, No. 1283.

⁷⁷ Rayger 1760.

⁷⁸ Az efféle üszögnek, üszögyereknek, vagy a Weszprémi István által „tsudállatosan egybe-nőtt Ektelen Eszköz”-nek nevezett élettelen csomóról, orvosi szaknyelven molárol általában Deáky – Krász 2005: 74. Egy magzatként elhalt gyermeknek több hónap után a hasfalán történt csodás kifordulásáról a bécsi orvosi kar dékánja, Mathias Cornax tudósított 1549-ben. (Vida 1994: 130.)

bizonyítékeként Rayger a kutyakölyök rajzát is közzétette.⁷⁹ A megmart és a csodás kutyambriót ürítő asszony kórképéről és a betegségmagyarázatról Spindler minden bizonnyal Batthyány Ferencné Lobkowitz Poppel Évától értesülhetett, aki maga is nap mint nap foglalkozott orvoslással és sűrűn levelezett orvosokkal, így magával Spindlerrel is. Spindler 1638-ban épp vizitelni járt Poppel Évánál, amikor a történetet hallhatta.⁸⁰ (4. kép)

Az észlelet magyarázatát minden bizonnyal meghatározta az a 16. század második felétől ismert elmélet, mely szerint a képzelőerő (*imaginationis*) a testi jelenségek egész sorát tudja előidézni, különösképpen fejlődési rendellenességeket az újszülötteknél. A képzelőerő – a terhes nő „rácsodálkozása” – hatással van a koraszülésekre, a deformációkra (dongaláb) és a bőrelváltozásokra (anyajegyek). A képzelet egy bevéső erő (*potentia conformatrix*) közvetítésével hat, amit a nő hirtelen ijedtsége és kéjes érzései csak fokoznak. Így azok az asszonyok, akiket terhességük alatt egy farkas megijesztett, farkashoz hasonló gyermeket hoznak a világra, és ez történik más állatokkal, békával, macskával való ijesztő találkozás esetében is. A terhesek „rácsodálkozás”-ának elméletét sok neves orvostudós vallotta a 16–17. században.⁸¹

Rayger Károly Spindler észleletei mellett Ruland Márton és a maga empirikus tapasztalatairól is beszámolt a Mercklin által is használt tudományos fórumon, az *Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae* című periodikában. 1677-ben értekezett egy szentgyörgyi cipészről, aki megunva évekig tartó altesti bajait, felvágta hasát, és már a koporsóban feküdt, amikor kétujjnyi vastag „kigyó” távozott belőle.⁸² 1678-ban pedig egy olyan fiúgyermekről tudósított, aki kutyakölyökhöz hasonlatos lényt ürített magából széklettel együtt.⁸³ Az állatokat, kutyákat, kigyókat ürítő/szülő ember/asszony története párhuzamos a demonológiai irodalomban azokkal az esetekkel, ahol a megszállott áldozatokból állat, kutya, kigyó képében távoznak a démonok. Hogy ezeket végső soron

⁷⁹ LVIII. Wahrnehmung. Rayger 1760: 87 = Rayger 1691: 58. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353, No. 1283.

⁸⁰ Kincses 1993: 37–38, 190, 247.

⁸¹ 1635-ben posztumusz adták ki a löweni orvosprofesszor, Thomas Fienus (Feyens) (1567–1631) a képzelőerőről (*De viribus imaginationis*) szóló könyvét. Ebben az imaginációt (képzelőerőt) elsőrendű erőként ábrázolta. A jelenséget elsőnek Paracelsus írta le (1525–1526), majd Ambroise Paré (1552) és Donatello olasz orvos (1556). Efféle képzelgésre, képzelőerőre (*imaginatio*) hivatkozva beszél a boszorkányságról több per ügyésze is, többek között 1742-ben Fejér vármegye (Schneider 1934: 19–20; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: I. 231–232), 1744-ben a Váci püspökség úriszéke (Schram 1970: I. 466–471, No. 193) előtt. Erre hivatkozva mentik fel a vád alól 1768-ban Németh Panna sorkitótfalui csordásnőt (Schram 1970: II. 534–543, No. 400). A képzelőerőről és a rácsodálkozás babonás fanatizmusáról William Hogarth (1697–1764) készített karikatúrát 1726-ban *Cunicular or the Wise men of Godliman in Consultation* címmel, melyben egy akkor híres esetet, Maria Toft szélhámos nyúlszüleit örökítette meg.

⁸² Rayger 1677: Ismerteti Magyary-Kossa 1929: I. 103–110.

⁸³ Rayger 1678: 98. Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 353, No. 1283.

démonnak, avagy állatnak feltételezték, az a demonológia és az orvosirodalom nézőpontjainak különbségéből fakadhatott.⁸⁴

A PURGÁLÁS PAPI ÉS ORVOSI PARADIGMÁI: A DÉMONŰZÉSTŐL A FÉREGŰZÉSIG

A férgectől, kígyótól, légytől, démonoktól való megfertőződés irtózatát a kortárs szakértők egyaránt tekinthették természetes elmebeli megháborodásnak; a boszorkányhiedelmek túlzásokból fakadó káros következményének; a boszorkányok szemfényvesztő, a betegeket megcsalató ördögi tevékenységének; vagy ténylegesen elkövetett boszorkányrontásnak. Ezen elméleti síkok között egyaránt lavírozhatott pap és orvos, függetlenül attól, hogy társadalmi szerepe szerint az orvosi vagy a demonológiai álláspontot képviselte. A valódi lényekkel (léggel, békával, gyíkkal, kígyóval stb.), a démonokkal vagy a „csak” káros képzetekkel, hiedelmekkel⁸⁵ megfertőzött test tisztítása továbbra is közös feladata volt orvosnak és papnak egyaránt, legalábbis a 18. század közepéig.

Az exorcizálásakor észlelt tárgyak, illetve az exorcizálásban használt tárgyak mágikus erejével evangélikusok és katolikusok egyaránt tisztában voltak. Luther – iróniától sem mentes történetében elbeszélve – a tintásüveget vágta az ördög-höz; követői – mint a már említett Bornemisza Péter, Dobokay Mihály – a szó és a Szentírás ördögűző erejét husángok használatával egészítették ki. Az alábbi példában szereplő ferencesek ugyancsak széles, tinta–papír–írás arzenállal felfegyverkezve fogtak az ördögűzéshez. Katona Lajos közölte azt az 1665. évi bajorországi esetet leíró, de még a 18. század második felében is kéziratosan terjesztett ördögűző könyvecskét, melyben az exorcizáló eljárás – minden részletre kiterjedő – rendjét írták le. A különlegessége abban állt ennek a munkának, hogy a katolikus rituálékban meghatározott módszerek kereteit jelentősen kitágította. Ahogy Katona fogalmazott: „Nem éri be a szokásos eszközökkel, hanem igen körülményes és apróra felsorolt eljáráshoz folyamodik”. A hatás növelése érdekében az imák ereje mellett „csodálatos, vagy a mi ezzel egyre megy, bűvös erejű tárgyak” segítségét vették igénybe, a „szokottakon” (tömjén, szenteltvíz) kívül mindenféle szentelt dolgot, amit az egyház más-más célokra és jelentéssel alkalmazott.

⁸⁴ Rayger Károly a szifilisz betegséget is úgy írja le, ami mintegy a koponya csontos belsejét is „kírálja”. Spindler Pál 1630-as megfigyelése alapján egy pozsonyi süket koldus esetét említve bemutatja a „rágás” hatását a koponyán, ahol nyílt seb keletkezett, melyen át az üszkös-gennyes „agyvelőt” is látni vélték. (Rayger 1691: 1.) Ismerteti Magyary-Kossa 1931: III. 341, No. 1235.

⁸⁵ A melankóliás képzelődés tárgyasululásáról a *Magyar Hírmondó* 1784. március 22-ei száma is beszámolt. Egy komáromi cigányasszony, Lakatos Józsefné farsang tájékán terhesen megkívánt a piacon árusított halakból néhányat, melyekből levest akart készíteni. Miután nem kapott belőlük, a hírközlő szerint ennek következményeként egy hering és egy pontyfejű monstrumot hozott a világra. A szerző a hírt, a halfejeknek a látvány és a képzelődés hatására való méhbeli kifejlődését természettudományos problémának értelmezi.

Az eljárás, melyet a könyvecske részletesen előírt, Katona szerint nagyjában a következő:

„Először is egy varázserejű cédula készítendő, mely a rája írt igék és a rá ütött pecsét hatalmánál fogva űzi ki az ördögöt (vagy ördögöket) a megszállott személyből vagy dologból. E cédulának már az anyagát is exorcisálni kell, a mire külön formula szolgál. Ugyanilyennel teendő a célra alkalmassá az írás többi anyaga és eszköze: a tinta és toll is. Erre jön a pecsét megáldása és végül az eljárás eredetének leírása után, az utolsó lapon vannak felsorolva a pecsét viaszának összetevői, melyeknek hosszú sorából alig van az egyháznak valamely szentelt holmija mellőzve. A 19. lapon olvasható használati utasítás szerint az, a ki az ilyen módon elkészített cédulát, mint talizmánt vagy amuletet magán viseli, ment marad mindenféle ördögös ártalomtól. A ki azonban mar Ilyennel meg van rontva, annak a varázserejű írást be is kell vennie. Hasonlóképen be kell azt adni a boszorkánysággal, vagy bármely más ördögös mesterséggel (maleficium) megrontott marhának is, avagy legalább, ha szarvasmarháról van szó, a szarvába fúrt lyukon kell ide bedugni.”⁸⁶

Hogy még mire is lenne alkalmas az így előállított cédula, azt ugyancsak elősorolja a könyvecske. Kertben elásva, házban elhelyezve véd a boszorkányok támasztotta elemi csapások, mint a zivatar vagy a férgek ellen; nemkülönben megvédi a gazdasági épületeket, malmot, pincét, csúrt és kiválóan hasznosak nehézszülség vagy betegségek esetén. Vagyis lényegében mindenre jó, amit a középkori egyház a beneficiumokkal a maga „fehér mágiája” segítségével megvédett, de amit a 16–17. századtól már mind a protestáns egyházak, de még a katolikus egyház hivatalos vonala mint babonás eljárásokat elutasított.⁸⁷ Talán csak a ferencesek voltak abban a kivételes helyzetben, hogy ezt a hagyományt feléleszteni és/vagy közvetíteni is tudták a 17–18. század népi kultúrájában.

A környezetnek, a házaknak a *magia naturalis* eszközeivel történő megtisztítása, az időjárás *beneficiumokkal* való befolyásolása mellett hasonló méretű feladatnak bizonyult a testben megszálló tárgyak, férgek, démonok megtalálása, áthárítása, kiűzése és elpusztítása. A témához számos szerző szólott hozzá Magyarországon is, köztük Samorjai Máté János (1585–1652) református prédikátor, aki az „ördögi késérteteknek jelenségéről” értekezve az ördögűzés protestáns kézikönyvét kívánta lelkésztársainak megalkotni:

„Élünk azért külömb külömb féle Szent irásoknak olvasásával, s-főképpen imádsággal, böjtöléssel, hogy Isteni szegétséget nyerhessünk a’ Sátánnak eltávoztatására.”⁸⁸

⁸⁶ Katona 1902: 60–70, 105–107.

⁸⁷ Thomas 1970: 570–583, 591; Clark 1997: 294–311. Temesvári Pelbárt ezzel kapcsolatos állásfoglalása: Temesvári 1499: 319–320.

⁸⁸ Samorjai 1636: 213.

5. kép

A nyulacskákat szülő Maria Troft esete Hogarth karikatúráján

A „megfertőzött” test megtisztítása a kortárs katolikusoknak is fontos feladat volt, annál is inkább, mivel a hiteles ördögűzés propagálása az egyházak tekintélyét erősítette. Az egri egyházmegye például önálló agendás könyvet (*Rituale Agriensis* 1666) adott ki az ördögűzés rituáléját egyértelműsítve papi felhasználóinak:

„Az exorcista óvakodjék, hogy bármiféle gyógyszert adjon, vagy tanácsoljon a betegnek, avagy a megszállottnak; hanem ezt a kezelést hagyja az orvosra. [...] Amíg exorcizál, inkább a Szentírás szavait használja, mint a sajátját, vagy másét. És parancsolja meg az ördögnek: mondja meg, hogyha vajon a [megszállottnak] a testében valaminő bűvös dolgot, vagy gonosz jelet, avagy eszközt tart, azt hányja ki; vagy pedig amennyiben testén kívül másutt vannak ilyenek, azokat fedje fel.” *A „megtalált holmit” pedig az exorcizáló égesse el.*⁸⁹ (Kiemelés tőlem – T. G. P.)

Orvos és pap munkaköre az exorcizálásban aszerint vált el, hogy azt az orvossággal vagy a szó erejével hajtották-e végre. Mindegyik fél (orvos és pap; protestáns és katolikus) egyetértett viszont abban, hogy a gonosz lélek által „megferteztetett” varázsló személyt már csak a hóhér szakértelme mentheti meg a kárhozattól, esetükben csak a drasztikus technikák a hatékonyak, ám ekkor is legfeljebb csak a megrontott áldozataikon tudnak segíteni. Katolikus és protestáns oldalról a „helyes” ördögűzésnek és a lelki gyógyításnak óriási tétje volt. Nem véletlen, hogy a témát mindkét oldal a széles nyilvánosság előtt propagálta.

⁸⁹ *Rituale Agriense* 1666: 288–319. A magyar fordítása Sugár 1987: 267–280.

A babona elleni harc vallásos fanatizmusának kigúnyolása

A Purgatórium létezésének katolikus propagandája és nemlétezésének protestáns cáfolatai mutatták meg a leginkább a probléma lényegét.

Magyarországon már a 16. század végén találunk arra példát, hogy a katolikus és a protestáns egyházak szinte párbajhoz hasonlatos módon viaskodnak a lelki betegekért, azok sikeres gyógyításáért. Az Erdélyben épp csak lábát megvetett jezsuita rend 1584-ben hirdette meg sikeres ördögűzéseit az önmagát sikeres akcióikkal 1587-ben elhíresítő protestáns egyházakkal szemben Kolozsvár környékén. Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi református püspök a gyulafehérvári páterekkel csapott össze egy magát démoniákusnak mondó/érző goromba parasztember felett,

akiből miután a „pápista” papok nem tudták az ördögöt kiűzni, egy kígyót parancsolt ki erőlesen, orvosi segédlet mellett. Ezzel egyrésztől rávilágított a katolikusok gyógyítói tehetetlenségére, másrésztől lerontotta diagnózisuk hitelességét: ördög helyett „csak” férget üzött az álördögösből.⁹⁰ (5–6. kép)

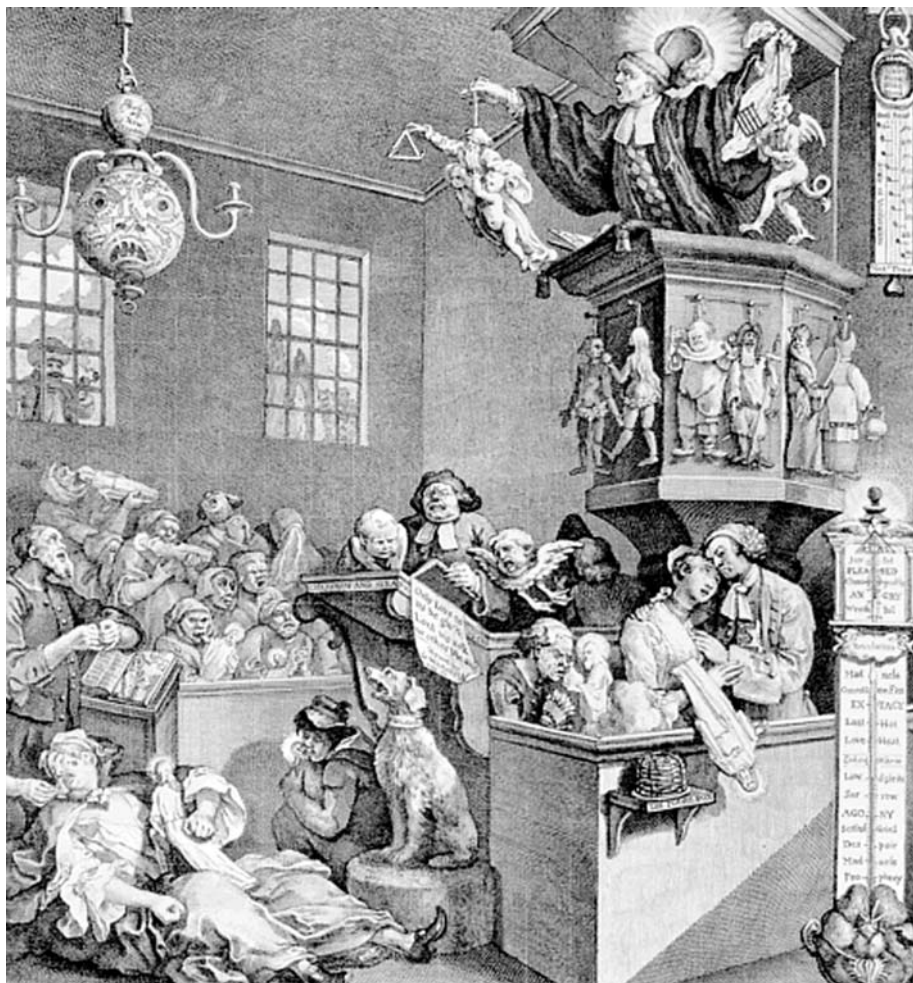
A másik fél hitelrontására ellenpéldát is hozhatunk. 1730-ban Városi Antal, a trencsényi jezsuita kollégium rektora levélben bizonygatta, hogy egy állítólagos ördögös embert próba után elbocsátottak, mondván Mlinarik Vencel nem megszállott, legfeljebb eszelős „hypochonder”, és ezt paptársai Palkovics György illavai és Halacz Márton kochanóci plébánosok is megerősíthetik. Ezek a pápi nyilatkozatok azonban nem azért készültek, hogy a jezsuiták felvilágosult „tudását” hirdessék, hanem kizárólag Kermann Dániel (1663–1740) evangélikus lelkész törvényszék előtti lejárata ürügyén. Kermann ugyanis, miután a jezsuiták elbocsátották a beteget, vállalva annak „melancholiáját”, kedélybetegségét és megszállottságát gyógyítani, egy füst alatt meg is térítette a beteget. E térítés viszont nemcsak egyházi, de világi törvényekbe is ütközött, melyet a katolikus egyház arra használt fel, hogy Kermannt elfogatta és felette törvényes, halálos ítéletet követelt. A képviselt vádak szerint Kermann családja folytán az ördögösből nem démonok, „csupán” egerek távoztak.⁹¹ (7. kép)

A közös motívum a történetekben, hogy mindkét oldal a demonológiai problémát degradálta orvosivá. Így ezzel az ördögűzés szertartását misztikumától és karizmatikus aurájától fosztotta meg. Ez pedig attól a tényről függetlenül is bekövetkezett, hogy mindkét fél – a saját oldalán – ezt akarta elkerülni. A tanulmányunk elején felvetett problémák, hogy a társadalomban észlelt bajos jelek mit jelentettek, úgy tűnik aszerint változhatott, hogy azt katolikusok vagy protestánsok olvasták. De különbség adódott abból is, hogy a probléma megoldására az orvosok vagy a teológusok vállalkoztak. A fenti példákból is láhattuk, hogy a 17. században és a 18. század elején a lelket gyóntatással kényszerítő ördögűző pap; a testet purgálással tisztító orvos; a kínzás fegyverével élő boszorkányvadász (bíró, inkvizítor, hóhér) társadalmi szerepei mennyire egybemosódhattak. Lényegében mindegyikük a test purgálásán, megtisztításán keresztül próbált a bajokon – lett legyen egyéni vagy közösségi – segíteni. Az általuk képviselt szerepekben nem volt különbség az egyéni és a társadalmi szintek között sem. Pap, orvos és bíró egyaránt a test felől közelített a társadalmi bajokhoz. Az eretnek, a balhitű ember teste; a nyavalyás beteg vagy a bűnös-bűnöző ember teste kiváló médium volt ehhez a társadalmi szintű kísérletezéshez.

⁹⁰ A történetet Cserei Mihály (1852) I. Apafi Mihály asztalnoka örökölte meg magyar nyelvű históriájában. Ezt közli Magyary-Kossa 1908: 276; Magyary-Kossa 1929: II. 104–105.

⁹¹ R. Kiss 1905: 210–219; Klaniczay – Kristóf – Pócs 1989: II. 864–865. Kermann Dániel peréről Zsilinszky 1889; 1899. Kermann 1732-ben III. Károly király jóváhagyásával életfogytiglani börtönre ítélték. 1740-ben a börtönben halt meg, miután halálos ágyán erőszakkal „megtérítették” (a halott szájába tették a szenteltostyát). A ehhez hasonló „egérhajtó” történet „nevetséges” voltáról készített karikatúrát William Hogarth (1697–1764) az álszent prédikátorokról 1761-ben készült rajzaival.

A vallásos fanatizmus kigúnyolása William Hogarth karikatúráján

Pap, orvos és bíró éles szakmai, társadalmi elkülönülésére csak a felvilágosodás idején került sor, amikor már nem a katolikus és a protestáns egyházak képviselői küzdöttek saját ördögűzéseik hitelességéért, hanem a vallás képviselői az orvosokkal kerültek szembe az 'ördögűzéssel kontra természettudományos eszközökkel gyógyítás' vitában. 1735-ben Johann Georg Heinrich Kramer (1684–1742) a Temesvidéken szolgáló osztrák katoniorvos arról számolt be a *Commercium Litterarum Noricum* nemzetközi tudományos szaklapban, hogy egy ördögi megszállottságot „színlelő”, „eszels embert” sikerült meggyógyítania a helyesen alkalmazott gyógyszerek segítségével. Ennek azért volt jelentősége, mivel korábban jezsuita papok próbálták belőle az ördögöt kiűzni sikerte-

lenül.⁹² A cikk annak volt példája, hogy a természettudós orvos mintegy felülkerekedett a hitelét veszített papokkal szemben. Ennek az orvosi győzelemnek persze sok-sok példája akadt a korban, amit az is bizonyított, hogy mind több politikai karikatúra jelent meg a pap és az orvos társadalmi szerepének túldimenzionált ábrázolásaival, nevetségessé téve a nyilvánosság előtt ismert párvialukat. (8. kép)

Az ördög és a démon kiűzése papi feladat volt a középkortól mind katolikus, mind protestáns oldalon. A felvilágosodással ennek a purgáló-exorcizáló tevékenységnek az egyházi jellege kérdőjeleződött meg és szorult a társadalmi nyilvánosság perifériájára, míg orvosi jellege megerősödött és a nyilvánosság fókuszpontjába került. A konkrét tárggyal, féreggel fertőzött beteg gyógyítása, majd a tárgyak eltávolítása, megsemmisítése, a testnedvek egyensúlyának helyreállítása, a testbe bújtt féreg bélrendszerből való purgálása laikus és professzionális orvosi feladat volt a 17. századtól. Ám annak felismerése, hogy ezzel az eljárással az orvosi szerep is társadalmilag felértékelődhet, csak a 18. században jelent meg.

Ahogy a beteg teste kiváló médium volt erre a feladatra, az észlelet leírása és a kúra tanulmányozásának közlése kiváló médium volt az orvosi szerep jelentőségének társadalmi szintű bemutatására is. Amíg az orvost a középkorban, de még a kora újkorban is gyakran vizelettel teli üvegcset méricskélve ábrázolták (vagyis elsősorban passzív diagnosztaként), addig a 18–19. században az orvosábrázolás legkedveltebb attribútuma (főleg a politikai karikatúrákon) a beöntő klistély lett, mint a gyógyítás aktív és univerzális eszköze.⁹³ Ez a klistély mint fegyver meredezett az orvosok kezében a testi-lelki purgálás papi feladatát szimbolikusan is kiséjtítve. A 18–19. századi kortársaknak – az értelmiséget értve alatta – pedig egyértelművé vált, hogy a papok és az orvosok közötti társadalmi szintű viadalt az orvosok nyerték meg. Hozzá kell azonban tennünk, hogy e társadalmi szerepek

8. kép

*Francisco de Goya antiklerikális sorozatának
58. számú képe*

⁹² Wespremi 1787: 402–403.

⁹³ Helfand – Julien 1976: 1145–1170; Vida 1994: 21–22.

közötti versengés még nem ért véget. Orvos és pap ma éppúgy küzd a nyilvánosság kegyeiért és a betegek/áldozatok mediatiszált testéért, mint ahogy tették ezt a 17–18. században az akkori képviselőik.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alvinczi Péter 1633: *Postilla az az: egy mas vtan koevetkezoae Praedikativk az vrnapi szent Evangelivmok szerént roevíd Magyarázatockal és világos tanúságoeckal. Mellyek az nemes szabad kiralyi varosban Cassaban Praedikáltattak, ALVINCI PETER pap által. Es mostan ki Nyomtatták oe maga gondviselese által. Cassan, Schvlcz Danielne Tipographiájába.* M.DC.XXXIII. 4r. 705 (helyesen 706) lap. (In: Szabó Károly 1879: Régi Magyar Könyvtár [RMK] I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 628.)
- Bartels, Max 1893: *Die Medicin der Naturvölker. Beiträge zur Geschichte der Medizin.* Johannes G. Mayer, Leipzig. (Reprint: Reprint-Verlag, Leipzig, 2004.)
- Bohannon, Paul J. 1963: *Social Anthropology.* Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Bornemisza Péter 1578: *Oerdoegi Kisirtetekroel, avagy, Roettenetes Vtalatossagaarol ez meg fertezetet vilagnac. Es azbol valo ki tisztogatasarol az mi Vruc Iesus Christusnac.* Sempte [1579] [RMK I. 148.]
- Borsa Gedeon 1965: Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya). *Magyar Könyvszemle* (81.) 4. 347–349.
- Clark, Stuart 1997: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe.* Oxford University Press, Oxford.
- Clements, Forrest E. 1932: Primitive Concept of Disease. *University of California Publications in American Archeology and Ethnology* (32.) 2. 185–252.
- Coberus, Tobias 1685: *Observationum medicarum Castrensiū Hungaricarum decades tres. / In usum publicum hoc tempore recusae cum indice & praefatione Henrici Meibomii, Meibom, Heinrich, 1638–1700.* Lunderwald Friederich, Helmstadii.
- Czeizel Endre – Sibelka Perleberg Artúr 1986: Ulysses Aldrovandi 1642ben kiadott „A torzszülöttek története” című művének ismertetése és értékelése. *Orvostörténeti Közlemények* (32.) 113–114. 9–36.
- Daston, Lorraine – Park, Katharine 1998: *Wonders and the order of nature: 1150–1750.* Zone Books, New York.
- Deáky Zita – Krász Lilla 2005: *Minden dolgok kezdete A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század).* Századvég, Budapest.
- Dézi Lajos 1928: Ördögi kísértet- és lélekjárás 1587-ben. *Ethnographia* (39.) 1. 213–220.
- Dömötör Ákos 1992: *A magyar protestáns exemplumok katalógusa.* (Folklor Archívum 19.) MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.
- Dudith András 1961: Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről. In: Mátrai László (szerk.): *Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század.* Gondolat, Budapest. 16–41.
- Fekete Lajos 1874: A gyógytan a régi magyaroknál. *Századok* (8.) 6. 380–395.

- Findlen, Paula 1990: Jokes of Nature and Jokes of Knowledge: The Playfulness of Scientific Discourse in Early Modern Europe. *Renaissance Quarterly* (43.) 2. 292–331.
- Fischer, Daniel 1716: *Tentamen pneumatologico-physicum de mancipiis diaboli seu sagis*. (4-r. 24 l.) Ex officina Kreusingiana Vitembergae.
- Foucault, Michel 1966: *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*. Gallimard, Paris.
- Frankovith Gergely 1588: *Hasznos Es Fölötte szikseges könyv, az Isten fiainak es vtet feloe hiueknek lelki vigasztalásokra es testi epoeletoekre szerezetoet Frankovith Gergely D.(oc-tor) által. Mellyben sok rndbéli betegsegoek ellen valo orvossagokis be vannak irua, melylyeket Isten az oe nagy io voltrbul es aiandekrbol, Emboeroeknek egesegekre rendoelt. Ecclesiast. 38. Tiszteld az oruost az sziksegert. 1588. Esztendoeben. 4r. «Nyomatot Monyorokereken Manlius Janos altal.» Ajánlása Nádasdi Ferenczhez, Sopron várme-gyéhez és annak alispánjához, Megyeri Imréhez, kelt Sopronban julius 16-án 1588. [RMK I. 223.]*
- Gaibl, Alexander M. 1910: *Narratio rei admirabilis oder Beschreibung einer Wunderlichen Tat die sich vom 24. Juli 1641 bis 29 Juni 1642 in Pressburg zugetragen hat von Alexander M. Gaibl*. Katolisch-Literarischen Aktiengesellschaft, Pozsony-Pressburg.
- Hammer, Matthäus 1654: *Rosetum Historiarum. Das ist: Historischer Rosengarten. Darinnen aus vielen bewehrten Historicis kurtze und denckwürdige Historien / als liebliche Rosen /abgebrochen / mit füglichen Sententien teutsch und lateinisch gezieret / aus welchen man den guten Geruch allerley Tugenden kan nehmen / hingegen die Laster als spitziige Stacheln fliehen und meiden*. Gedruckt zu Zwickau, bey und in Verlegung Melchior Göpners und Andreae Löfflers. (<http://www.zeno.org/Literatur/M/Hammer>) – Letöltés: 2009. január 20.
- Helfand, William. H. – Julien, Pierre 1976: Medicine and Pharmacy in French Political Prints. The Revolutionary Period. In: József Antall – Gábor Buzinkay – Ferenc Némethy (eds.): *Acta congressus internationalis XXIV historiae artis medicinae, 25–31 Augusti 1974*. Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae Semmelweis nominata, Budapestini, 1145–1170.
- Herner János 1988: *Bornemisza Anna megbüvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest – Szeged.
- Hodossy Imre 1902: Feltételes ítéletek boszorkányperekben. *Jogtudományi Közlöny* (37.) 26. 221–222.
- Hollander, Eugen 1905: *Die Karikatur und Satire in der Medizin*. Ferdinand Enke, Stuttgart.
- Honko, Lauri 1959: *Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung*. (Folklore Fellows. Communications No. 178.) Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Huet, Marie-Helene 1983: Living Images: Monstrosity and Representation. *Representations* (1.) 4. 73–87.
- Hunter Michael 2005: New light on the 'Drummer of Tedworth': conflicting narratives of witchcraft in Restoration England. *Historical Research* (78.) 201. 311–353.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythologia*. Heckenast Gusztáv, Pest. (Reprint: Európa, Budapest, 1987.)
- Jahoda, Gustav 1975: *A babona lélektana*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

- Katona Lajos 1902: XVII. századbeli ördögűző könyvecske. *Ethnographia* (13.) 2. 60–70, 103–111.
- Kemény Lajos 1910: Alvinczy Péter életéhez. Kassa város jegyzőkönyveiből. *Irodalomtörténeti Közlemények* (20.) 1. 102–106.
- Kerezt fára Fel-feszítettetett, 1706: *Kerezt Fára Fel-feszítettetett, avagy Kereszten meg-haló Jesus Férfiakból, és Azszony állatokból álló Congregatioójának, Mely A' szeréncsés e' Világból való ki mulásnak, és a' Purgatoriumban gyoetroedoe Lelkek meg-szabadulásának el-nyerésére rendeltetett, Méltóságos Esztergami Ersektoel Lippai Györgytoel, A' Jesus Társaságának Nagy-Szombati Templomában, 1660. Esztendoeben, Es az x. Innocentius Romai Pápától meg-eroessitetett, Regulái, Búcsúi, és némely bizonyos Ajtatosági.* Nyomtatott. Nagy-Szombatban. 1706. Esztendoeben. [RMK I. 1719]
- Kincses Katalin 1993: *'Im küttem én orvosságot'. Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640.* (Régi magyar történelmi források 3.) ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék és a Kora Újkori Társaság, Budapest.
- Klanciczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- Komáromy Andor 1901: A kolozsvári boszorkányperekről. *Erdélyi Múzeum* (18.) 4. 185–201.
- Komáromy Andor (szerk.) 1910: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Kopchani Michael 1643: *Narratio Rei Admirabilis ab Posonium gesta, De Spiritu quodam, à 24. Julii, Anni M.DC.XLI. usque ad 29. Junii, Anni M.DC.XLII. ex Purgatorio cuidam Virgini apparente, loquente, auxilium petente, ac tandem liberato. Decerpta ex Juratis Testibus & Actis publicis, que asservantur in Tabulario, seu Archivo Ven. Capituli Posoniensis. Evulgata Auctoritate & Jussu Ill.mi ac Rev. mi Domini Georgii Lippai, Electi Archiepiscopi Strigoniensis.* Impressa Posonii, Anno Domini M.DC. XLIII. [RMK II 629.]
- Kristóf Ildikó 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében.* Ethnica, Debrecen.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan 1852: Razvidjenje vrhu ukazanja duše pokojnoga biskupa senjskoga Jačinta Dimitra, godine 1699. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku.* knj. II. 320–324.
- Kulcsár Péter 2003–2004: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig.* Balassi, Budapest. (http://www.bkiado.hu/netre/Netre_kulcs%C3%A1r/ANNOTATIONES1.htm. – Letöltés: 2009. január 20.)
- Láni, Zachariáš 1643: *Pseudo-spiritus Posoniensis, a neb saud o falessném duchu presspurském... k tomu přičiněná gest (Luciferi papistici) Dennice papeženské od Thomásse Belawia kanonyka presspurského, rodjče nžnoslačského znouu rozžaté rozptylens[!]. Včinené od mágistra Zacharyásse Lany, zpráwce církwie trenčanské a církwj ewangelických w kragich trenčanském, liptowském a orawském zříženého superintendenta.* [Trenčín] léta Páně 1643 [Dorota Vokálová]. [RMK II 634.]
- Luther Márton 1983: *Asztali beszélgetések.* Helikon, Budapest.

- M. Zempléni Jolán 1974: *A reáliák a Felvidék XVII. századi irodalmában*. MTA Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1908: Kígyó az emberben. *Ethnographia* (19.) 274–281.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* I–II. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1931: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* III. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Magyary-Kossa Gyula 1940: *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* IV. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Maria halálra váltaknak 1647: *MARIA halálra váltaknak es meg-holtaknak annya uj gyölekezetinek rend-tartasa Posomban, Sz(ent) Márton egy-házában helyheztetett Bóldog Aszszonyunk képe-előtt, mely a purgatorium-béli lelkek meg-szabadulásokért... tiszteltetik. Kezdetett felseges III. Ferdinand chászár, magyar és cheh-oroszági király kegyelmes jóvallásából. Alkottattott... Lippai György esztergami ersek és magyar-oroszági primas-által, mind ő felsége uduari sok tekintetes és nagyságos urak, s-mind más fejedelmi méltóság-béliek s-nemzetes személyek [!] áttatos ohaitásokra*. Posomban 1647 [typ. Societatis Jesu] Aksamitek Zacharias. [RMK I. 797.]
- Mercklin, Georg Abraham 1698: *Sylloge physico-medicinalium casuum incantationi vulgo adscribi solitorum. Sexaginta casus, maxime prae caeteris memorabiles, complectens; cum sebnexis eorundem iudiciis et curationibus*. Norimbergae, Johann Friedrich Rüdigeri.
- Milecz János 1865: Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelelnő levelei férje Bethlen Gáborhoz. *Győri Történeti és Régészeti Füzetek* 3. 193–212.
- Müller, Friedrich 1854: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprozesses in Siebenbürgen*. Braunschweig.
- Pápai Páriz Ferenc 1984: *Pax corporis*. (Közreadja Szabylár Ferenc.) (Magyar Hírmondó.) Magvető, Budapest.
- Pettkó Béla 1901: Kapisztrán János levelezése a magyarokkal. *Történelmi Tár* 24. 161–223.
- Pócs Éva 1983: Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* (94.) 1. 134–146.
- Pócs Éva 2001: Démoni megszállottság és ördögűzés a közép-kelet-európai népi hiedelemrendszerekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologia Hungarica 1.) L'Harmattan, Budapest. 137–198.
- R. Kiss István 1905: Történeti adalékok a boszorkányság és ördögöség hiedelméhez. *Ethnographia* (16). 210–219.
- Rákóczi Katalin 1987: Medizinisches im Predigt-Büchlein des Querfurters David Reuss – verfasst in der ungarischen Bergstadt Kremnitz. In: Wolfram Kaiser – Arina Völker. (Hrsg.) *Montanmedizin und Bergbauwissenschaften Hallesches Symposium*, 1986. (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg T Beiträge zur Universitätsgeschichte.) Martin-Luther-Univ., Halle/Saale, 77–84.
- Rákóczi Katalin 2004: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve. *Orvostörténeti Közlemények* (50.) 186–187. 63–76.
- Ramos, María José Vega 1995: La monstruosidad y el signo: formas de la presignificación en el renacimiento y la reforma. *Signa* 4. 226–241.

- Rayger, Karl D. Ä. 1677: De serpente ex homine post mortem prorepente. In: *Miscellanea curiosa medico-physica seu Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae*. Decuriae I. Annus VI-VII. Obs. 215.
- Rayger, Karl D. Ä. 1678: De foetu canino a puero per aluum excreto. In: *Miscellanea curiosa medico-physica seu Ephemerides medico-physicae Germanicae curiosae*. Decuriae I. Annus VIII. Obs. 58.
- Rayger, Karl D. Ä. 1691: *Observationum medicinalium Centuria A. D. Paulo Spindlero Posonii consignata, studio et opera Caroli Raygeri collecta, in ordinem redacta, scholiis propriisque observationibus aucta. Accessit D. Mart. Rulandi Sen. thesaurus medicus, continens aurea medicamenta, omni aetate et sexu, contra omnes morbos [Paulo Spindlero hic Posonii potissimum ab anno 1630. ad annum 1665. consignata, nunc collecta, in ordinem redacta, Scholiis propriisque observationibus aucta]* Francofurti ad Moenum.
- Rayger, Karl D. Ä. 1760: LVIII. Wahrnehmung. D. Carl Raygers. In: *Der Römisch-Kaiserlichen Akademie der Naturforscher auserlesene medizinisch-chirurgisch-anatomisch-chymisch- und botanische Abhandlungen*, Nürnberg, VIII. (1760) 87.
- Réthly Antal 1962: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon a kezdetektől 1700-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reuss, David 1581: *Fünfzehn kurtze Predigten über den 91. Psalm Davids*. Leipzig, 1581–1582. [RMK III. 708.]
- Rituale Agriense 1666: *Rituale Agriense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis functionibus*. Hieronymus Verdussen, Pottendorf, 288–319.
- Rogers, Spencer L. 1944: Disease Concepts in North America. *American Anthropologist, New Series* (46.) 4. 559–564.
- Samorjai János 1636: *Az Helvetiai vallason leveo Ecclesiaknak egyhazi ceremoniazokrol, es rend tartasokrol valo koenyvetske. Az eggyueveknek roevit tanetésokra koz akaratbol irattatott*. Samorjai Janos Halászi Predicátor által. Löcsén nyomtatta Brevier Loerintz. [RMK I. 662.]
- Schneider, Alois 1982: *Exempelkatalog zu den „Iudicia Divina“ des Jesuiten Georg Stengel von 1651*. 2 (Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 12.) Bayerische Blätter für Volkskunde, Würzburg.
- Schneider Miklós 1934: *Fejérmegyei boszorkányperek*. Vörösmarty Nyomda, Székesfehérvár.
- Schram Ferenc (szerk.) 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II. kötet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schram Ferenc (szerk.) 1982: *Magyarországi boszorkányperek III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sigerist, Henry Ernest 1963: *Anfänge der Medizin. Von der primitiven und archaischen Medizin bis zum Goldenen Zeitalter in Greichland*. Europa, Zürich.
- Sprenger, Jacob – Krämer Heinrich 1580: *Malleus maleficarum in tres Divisvs partes. Concurrentia ad maleficia, In quibus Maleficiorum effectus, Remedia aduersus maleficia, Et modus deniq; procedendi, ac puniendi Maleficos abunde continetur, prapicue autem omnibus Inquisitoribus, & diuini verbi Concionatoribus utilis, ac necessarius*. apud Nicolaum Basscum, Francofurti (<http://historical.library.cornell.edu/cgi-bin/witch/docviewer?did=060> – Letöltés: 2009. január 20.)

- Sugár István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső-Szolnok vármegyékben*. MTA Könyvtár, Budapest.
- Takáts Sándor 1921: Lélekjárás. In: Takáts Sándor: *A régi Magyarország jókedve*. Budapest, 230–239.
- Tállyai Pál 2001: *Istvánffy Miklós magyarokról írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. (Benits Péter s. a. r.) (Történelmi források I.) Balassi, Budapest.
- Taxonyi, Joann 1743: *Az emberek erköltssei és az Isten igazsága tükreinek az-az: némelly ritka és válogatott történeteknek II. könyve, a mellyet, a mint az első könyvét, azon kegyes pátronusának, Bíró Istvánnak ... bő-kezü költségével ki-botsátott. (k. 8-r. 521 és 16 l.)* Nyomt. Győrben. Streibig Gergely János által.
- Temesvári Pelbárt 1499: *Sermones Pomerij de sanctis comportati per fratrem Pelbartum de Themeswar professum diui ordinis sancti Francisci: impressi ac diligenter reuisi per industrium Henricum Gran in imperiali oppido Hagenaw: expensis ac sumptibus prouidi Johannis rymman Finiunt feliciter: Anno ab incarnatione domini millesimo quaterque centesimo nonagesimonono: vigesima die Februarij*. Henricus Gran & Johannis Rymman, Hagenaw. [RMK III. 49.]
- Thomas, Keith 1970: *Religion and the Decline of Magic*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Thorndike, Lynn 1958: *A History of Magic and Experimental Science*. Vol. 1–8. Columbia University Press, New York.
- Tóth G. Péter 2005: Egy mondat a kísértésről. Protestáns demonológiai vélemények az ördöggel való közösülésről és a lelkek fertőzöttségéről a kora újkori Magyarországon. *Korunk* (16.) 5. 39–49.
- Tóth G. Péter 2008: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben az 1580-as években. In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. VI. Balassi, Budapest, 69–100.
- Tóth G. Péter 2009: A boszorkányok hagyatéka. A tárgyi bizonyíték és a (mágikus) bűnjel a magyarországi boszorkányperekben. In: Pócs Éva (szerk.): *Tárgy és folklór*. L'Harmattan, Budapest. (Megjelenés előtt)
- Trausch, Josephus (szerk.) 1847: *Chronicon Fuchsio [Marc Fuchs] Lupino [Christian Wolfgang Lupinus] Oltardinum [Johan Oltard] sive Annales Hungarici et Transsilvanici*. (1568–1618, 1618–1630) II. Coroniae.
- Vámossy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony.
- Van Helmont, Jean Baptiste 1648: *Ortus Medicinæ, id est Initia Physica Inaudita Progressus medicinæ novus, in morborum ultionem ad Vitam longam*. Elsevir, Amsterdam.
- Vásárhelyi Gergely 1623: *Világ kezdetitől fogva iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak summái. Szent Irasnak O és Uy Testamentomabol, szent atyáknak es pogán bölczeknek irásiból. Marosvasarhelyi Gergely által fordittattak és irattattak*. Cassan [Kolozsvár, 1622] [RMK I. 528.]
- Vida Mária 1994: *Művészet és orvostudomány a történelmi Magyarországon*. Orvostörténeti Múzeum, Budapest.
- Viskoc Noémi 2003: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája*. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VI.) OSZK – Scriptum, Budapest – Szeged.

- Voetius, Gisbertus 1655: *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda. Dissertatio Theologiarum Pars II.* Ultrajecti, apud Johannem Waesberge. Anno M D C LV. [RMK III. 6345.]
- Wéber Samu 1893: A boszorkányságról, különös tekintettel a Szepességre. *Századok* (27.) 10. 879–884.
- Weiser–AalL, Lily 1936/1937: Verhexen / Hexenschuss. In: Bächtold-Stäubli, Hanns – Hoffmann-Krayer, Eduard (Hrsgs.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VIII. Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1570–1584; 1576–1578.
- Wespremi Stephanus 1774: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Centuria tertia, Decas I. Viennae: Trattner (Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Medicina, Budapest, 1960.)
- Wespremi Stephanus 1787: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia.* Centuria tertia, Decas I. et II. Tomus IV. Trattner, Viennae. (Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. IV. Medicina, Budapest. 1970.)
- Zsilinszky Mihály 1889: *Egy forradalmi zsinat története (1707–1715).* Hornyánszky Viktor, Budapest.
- Zsilinszky Mihály 1899: *Kermann Dánie evangélikus püspök élete és művei. (1663–1740).* Müller, Budapest.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. Az 1. jelként leírt, *vászonba égett* és kereszttel jelölt tenyérnyomat rajza.
2. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. A 2. jelként leírt átégett levélpapír.
3. A Kopchani Mihály által 1643-ban kiadott pseudo csodaelbeszélés tárgyi bizonyítéka. A 3. jelként leírt, *deszkába égetett* tenyérnyomat rajza. (Ma mindhárom jel eredeti tárgyi bizonyítékként a Katolikus egyház által elismert valódi ereklyék szomszédságában tekinthető meg a pozsonyi Koronázó Dóm kincstárában.)
4. Carl Rayger észlelete a kutyát szülő asszony főtuszáról. (Nürnberg, *Abhandlungen*, Vol. VIII. Art. LVIII.) (Rayger 1760: 87.)
5. A nyulacskákat szülő Maria Troft esete William Hogarth (1697–1764) karikatúráján – 1726, sokszorosított grafika, eredeti cím: *Cunicular or the Wise men of Godliman in Consultation.*
6. A babona elleni harc vallásos fanatizmusának kigúnyolása William Hogarth karikatúráján. A nyulacskákat szülő Maria Troft esetének témavariációja – 1761, eredeti cím: *Creddulity, Superstition and Fanaticism.*
7. A vallásos fanatizmus kigúnyolása William Hogarth karikatúráján. Az előbbi kép témapárja – 1761, eredeti cím: *Enthusiasm / Enthusiasmus.*
8. Francisco de Goya (1746–1828) antiklerikális sorozatának (*Los Caprichos*) ‘*Tragata perro*’ című 58. számú képe.